

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet

Odsjek za arheologiju

Katedra za prapovijesnu arheologiju

Kasno brončano doba na novogradiškom području

-Diplomski rad-

Mentori: Dr. Sc. Daria Ložnjak Dizdar

Prof. Dr. Sc. Hrvoje Potrebica

Student: Margareta Mikić

U Zagrebu, lipanj 2016. Godine

Zahvaljujem dr. sc. Dariji Ložnjak – Dizdar, komentorici pri izradi ovoga rada, na pruženim savjetima i prijedlozima, ustupljenoj literaturi, te generalnoj pomoći oko svih stručnih pitanja. Zahvaljujem na uloženom vremenu i strpljenju, te daljnjem poticanju interesa za brončano doba, kako kroz proces izrade ovoga rada, tako i kroz studij prapovijesne arheologije.

Zahvaljujem prof. dr. sc. Hrvoju Potrebeci, mentoru pri izradi rada, na prenošenju znanja i iskustava vezanih uz arheologiju brončanog i željeznog doba. Zahvaljujem na poučnim predavanjima na kojima je pobuđen interes za navedena razdoblja.

Na kraju, zahvaljujem dr. sc. Mariji Mihaljević, ravnateljici Gradskog muzeja Nova Gradiška, na ustupljenom materijalu pronađenom na lokalitetima spomenutim u ovom radu, kako bi se određeni dio fotografirao, te kako bi se dobio što bolji uvid u tematiku. Također, zahvaljujem i na zajedničkom obilasku lokaliteta i pojašnjenju s tim vezanih nedoumica.

-SADRŽAJ-

I. UVOD	5
1.1. <i>Geografske odrednice</i>	7
1.2. <i>Kulturno kronološki okvir</i>	9
II. POVIJEST ISTRAŽIVANJA	10
III. LOKALITETI KULTURNE GRUPE BARICE-GREĐANI	12
3.1. <i>Gređani</i>	12
3.1.1. Povijest istraživanja.....	13
3.1.2. Korpus nalaza.....	14
3.1.3. Pogrebni ritual i datacija.....	16
3.1.4. Grupa Barice-Gređani i položaj Gređana unutar nje.....	18
3.1.5. Zaključno.....	20
3.2. <i>Mačkovac</i>	22
3.2.1. Geografski položaj.....	22
3.2.2. Povijest istraživanja.....	22
3.2.3. Naselje- stratigrafija.....	23
3.2.4. Naselje- korpus nalaza, keramika.....	23
3.2.5. Naselje- korpus nalaza, metalni nalazi.....	25
3.2.6. Nekropola.....	29
3.2.7. Mačkovac I- ostava, okolnosti nalaza.....	30
3.2.8. Mačkovac I- ostava, korpus nalaza.....	30
3.2.9. Mačkovac II- ostava, okolnosti nalaza.....	31

3.2.10. Mačkovac II- ostava, korpus nalaza.....	32
IV. OSTAVA IZ SIČA.....	36
4.1. Okolnosti nalaza i datacija.....	36
4.2. Korpus nalaza.....	36
4.3. Interpretativna problematika ostava u kontekstu religioznosti i duhovnosti brončanog doba Karpatske kotline – sakralni značaj ostavai i položaj ostave iz Siča unutar ove interpertacije.....	38
V. LOKALITETI U DOLINI.....	42
5.1. Geografski položaj.....	42
5.2. Povijest istraživanja.....	42
5.3. Ostava iz Doline.....	43
5.4. Tumuli u Dolini i njihov širi kulturni značaj.....	44
5.5. Datacija i pogrebni ritual.....	47
5.6. Korpus nalaza- keramički nalazi.....	48
5.7. Korpus nalaza- metalni nalazi.....	49
5.8. Korpus nalaza- ostali nalazi.....	53
5.9. Zaključno.....	54
VI. ZAKLJUČAK.....	55
VII. BIBLIOGRAFIJA.....	59
VIII. PRILOZI.....	71

I. UVOD

Pojava koja obilježava kasno brončano doba na području sjeverne Hrvatske, pa tako i novogradiškog područja jest kultura polja sa žarama. Ova kulturna pojava obuhvaćala je veći dio srednje Europe te je podijeljena na istočni i zapadni krug, a prostor sjeverne Hrvatske može se pripisati istočnom krugu. Prvu kronološku podjelu kulture polja sa žarama na prostoru srednje Europe napravio je P. Reinecke, čije se oznake i danas koriste, a kulturu polja sa žarama na području sjeverne Hrvatske relativno kronološki može se svrstati od stupnja Br D do Ha B3 prema H. Müller - Karpeu (Vinski – Gasparini 1973: 11). K. Vinski - Gasparini naknadno za isti prostor uvodi faze I-V, s time da faze I-III obuhvaćaju stariju, a IV-V mlađu fazu kulture polja sa žarama (Vinski – Gasparini 1973: 22). Njena podjela u odnosu na Müller – Karpeovu slijedi ovako:

Faza I – kasni Br C i raniji Br D; kraj 14. st. pr. Kr. – 1230. godine pr. Kr.

Faza II – kasni Br D i Ha A1; 1230. – 1100. godine pr. Kr.

Faza III – Ha A2; 1100. – 1000. godine pr. Kr.

Faza IV – Ha B1 – djelomično Ha B2; 1000. – 850. godine pr. Kr.

Faza V – djelomično Ha B2 – veći dio Ha B3; 850. – 750./700. godine pr. Kr. (Vinski – Gasparini 1973: 22)

Nadalje, kulturne grupe koje su obuhvaćale prostor sjeverne Hrvatske ovdje svrstavamo u stariju i mlađu fazu kulture polja sa žarama. Prema tome, starija faza podrazumijeva slijedeće kulturne grupe: grupa Virovitica, koja se rasprostire u Podravini i gornjoj Posavini, te grupa Barice – Gređani u srednjoj Posavini (Vinski-Gasparini 1983.; Minichreiter 1983.; Ložnjak – Dizdar, Dizdar, Mihelić, ur. 2011: 13). S druge strane, u mlađu fazu pripadaju grupa Zagreb, grupa Velika Gorica i grupa Dalj u istočnoj Slavoniji (Vinski-Gasparini 1983.; Majnarić – Pandžić 1998: 203). Neke od najuočljivijih razlika između grupe Barice – Gređani i grupe Virovitica očituju se u načinu ukopa. Naime, za virovitičku grupu specifično je polaganje spaljenih ostataka pokojnika u žaru koja se poklapala zdjelom kao poklopcem, ponekad ulomcima drugih posuda i rijetko kamenom pločom (Moravče), dok se od priloga mogu izdvojiti zdjele na nozi, rijetki metalni nalazi i ostaci ritualno razbijanih posuda (Ložnjak – Dizdar, Dizdar, Mihelić, ur. 2011: 18). S druge strane, grupu Barice – Gređani obilježava polaganje spaljenih ostataka pokojnika (vjerojatno prethodno zamotanih u neki organski omotač) na dno grobne jame i poklapanje tih ostataka zdjelom u funkciji žare (Ložnjak – Dizdar, Dizdar, Mihelić, ur. 2011: 19). Prethodno predstavlja regionalnu specifičnost srednje Posavine i bosanske Posavine, za koju zasad nema poznatih paralela. Upravo je grupa Barice – Gređani specifična za novogradiški kraj, na kojem se nalazi i eponimni lokalitet Gređani. Prema tome, lokaliteti čiji je materijal objavljen, koji pripadaju navedenoj grupi, a nalaze se na širem novogradiškom području jesu Gređani i Mačkovac. Međutim, riječ je o nekoliko nalazišta na bliskim lokacijama koja obuhvaćaju groblja, ostave i naselja. S druge strane, iz istog razdoblja poznat je i određeni broj slučajnih nalaza koji upućuju i na druge lokalitete. Nažalost, najveći broj ovih nalaza nije objavljen pa će ih se u ovom radu samo rubno doticati. Kada je riječ o mlađoj fazi kulture polja sa žarama i prijelazu na starije željezno doba, veliku važnost na novogradiškom području ima lokalitet Dolina na Savi. Ovaj lokalitet prema svemu sudeći pripadao bi kulturnoj grupi Donja Dolina – Sanski Most. Međutim, njegova važnost leži u pokušaju objašnjenja odnosa jedne i druge savske obale u razdoblju kulture polja sa žarama, te u definiciji kontinuiteta života na tom prostoru u navedenom razdoblju, kao i nekim pitanjima kronologije samog kraja kulture polja sa žarama i njenim tradicijama koje su nastavile svoje postojanje u najranijem razdoblju željeznog doba.

Dakle, na temelju lokaliteta koji su navedeni, pokušat će se napraviti prikaz onoga što je dosad poznato o kulturi polja sa žarama na širem području Nove Gradiške, pritom dovodeći u fokus regionalni značaj tih lokaliteta, a u kontekstu istočnog kruga kulture polja sa žarama na području Karpatske kotline. U prvom dijelu ovoga rada predstaviti će se povijest istraživanja i

pregled objavljenih radova, dok se neće ulaziti u problematiku sveg materijala koji potječe s brojnih drugih potencijalnih lokaliteta, a koji nije objavljen. Nadalje će se, na temelju onoga što je dostupno, pokušati detaljnije izložiti materijal iz naselja, zatim grobalja i ostava. On će se zatim svrstati u kronološki i regionalni okvir, kako bi se pokušalo izdvojiti što više podataka koji bi mogli stvoriti sliku o načinu života ljudi tadašnjeg vremena, bilo da je riječ o svakodnevnom životu, umjetnosti, religioznosti i duhovnosti. Iako će se ovaj prostor promatrati u kontekstu kulture koja je zauzimala veliko područje Europe, pokušat će se prikazati i protumačiti i njene regionalne osobitosti. Upravo zbog ograničenog broja lokaliteta i dostupnog materijala slijedit će se komparativni pristup i na temelju njega pokušati problematizirati određena pitanja vezana uz život ljudi novogradiškog područja u kasnom brončanom dobu.

1.1. Geografske odrednice

Nova Gradiška smještena je u slavonskobrodskoj regiji istočne Hrvatske, tj. u zapadnoj Slavoniji. Ovaj prostor nalazi se na dodiru slavonske Posavine i Požeške kotline, tako da se šire područje grada Nove Gradiške može promatrati kroz dvije reljefne cjeline: gorski prostor Pšunja i Požeške gore na sjeveru koji se nalazi isključivo pod šumama s pripadajućim prigorjima, te savske nizine (Borovac, ur. 2002: 265). Sam grad nalazi se na „križanju uzdužnog posavskog pravca s poprečnim pravcem koji Posavinu povezuje s Požeškom kotlinom“ (Borovac, ur. 2002: 266). Kako bi se što detaljnije pristupilo problematici života na ovom prostoru u vrijeme kasnog brončanog doba potrebno je razjasniti određene geografske osobitosti ovoga kraja, jer upravo to može pružiti neke od smjernica daljnjem proučavanju ne samo arheološke topografije, nego i iskorištavanja dostupnih prirodnih resursa i samog načina života. Prema tome, počinjem od gorske regije, koja je i danas slabo naseljena, pa za nju, govoreći i o razdoblju brončanog doba, nedostaje arheoloških podataka. Najvećim dijelom ovu cjelinu čini planina Pšunj, te obronci Požeške gore. Iako je na ovom području teško za očekivati arheološke tragove naseljavanja i/ili dužeg boravka, posebice u vrijeme brončanog doba, važno je spomenuti neke prirodne resurse koje ova cjelina nudi. Naime, Pšunj je najviši dio planinskog okvira Požeške kotline, s najvišim vrhom Brezovo polje (985m), a proteže se u smjeru sjeveroistok – jugozapad (Šentija, ur., 6, 1980: 682). Planinu čine metamorfne stijene koje su pokrivene miocenskim i pliocenskim neogenim sedimentima, dok su na južnoj strani

pliocenske i diluvijalne tvorbe (<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=50970>, 9. 4. 2016.; Bošnjak, 1925.: 121-122). Tu se nalaze gnajsi, filiti, tinčev škriljevac, kloritski škriljevac i kristalični vapnenac (Bošnjak 1925: 122). Potrebno je spomenuti i grafitna ležišta otkapana u rudnicima Brusnik, Sivornica i Brezovo polje (Jurković 2003: 1). Veći dio prekriven je šumama i to ponajviše bukve i hrasta. Sve navedeno veoma je važno ako se pristupi bilo kakvoj ozbiljnijoj rasparavi o iskorištavanju dostupnih resursa u vrijeme kasnog bončanog doba, posebice kada je riječ o lokalno proizvedenoj keramici ili brončanim predmetima. Sigurno je da blizina planine znači dostupnost ruda i dostupnost drva koje je neminovno služilo pri proizvodnji metalnih predmeta, ali i keramike. Nova Gradiška se uz Okučane smjestila upravo u južnom podnožju Psunja, a što se više odmiče od gorskih predijela i približava rijeci Savi, to je više uočenih tragova života u vrijeme kasnog brončanog doba.

Rijeka Sava u to doba poseban je fenomen i logično je da se, s obzirom na smještaj lokaliteta bliže Savi, nameću brojna pitanja. Upravo prostor uz rijeku Savu i dodirna zona prigorja i savske nizine u vrijeme kasnog brončanog doba bila je najnaseljenija, što se ne razlikuje od današnje situacije. Tu su velike površine prekrivene šumama i travnjacima, a prisavska je zona nešto viša od središnje i time pogodnija za naseljavanje i agrarno iskorištavanje (Borovac, ur. 2002: 265). Sava s poriječjem obuhvaća 95551 m², te je za visokog vodostaja i danas plovna od Siska do utoka u Dunav (Pavišić 2012: 264). Svakako je potrebno spomenuti i nepovoljne prilike koje su ponajviše obilježene poplavama koje stvaraju močvarna područja u određenim razdobljima tokom godine što je moguće geografski pratiti sve do Orljave, dok istočno od nje situacija postaje bitno drugačija (Sić 1965: 150). Danas su naselja uz samu Savu malobrojna, no zanimljivo je da su korespondentna s naseljima na bosanskoj obali Save. Kao primjeri mogu se navesti Stara Gradiška na hrvatskoj i Bosanska Gradiška na bosanskoj strani, te Dolina na Savi na hrvatskoj i Donja Dolina na bosanskoj strani (Sić 1965: 151). Geografski položaj naselja danas, kao i klimatski uvjeti, reljef i dostupna prirodna bogatstva mogu doprinjeti boljem razumijevanju prilika u kasnom brončanom dobu, prije svega kada je riječ o odnosu čovjeka i krajolika. Prema tome, u daljnjem će se tekstu pokušati odgovoriti na neka pitanja od esencijalne važnosti za razumijevanje međusobnih komunikacija između nositelja raznih kulturnih grupa, kako na mikro tako i na makro razini. Iz toga proizlazi jedno od možda najvažnijih pitanja – da li je Sava predstavljala granicu ili je njome tekla komunikacija i razmijena ideja? Ovisno o odgovoru na ovo pitanje, pokušat će se problematizirati odnos čovjeka i njegovog prirodnog okoliša, bilo da je riječ o putevima koji

su se koristili pri razmijeni predmeta i ideja, o iskorištavanju prirodnih resursa ili važnosti određenih prirodnih fenomena unutar religijskog sustava kulture polja sa žarama.

S obzirom na sve navedeno, mikrotopografija poznatih lokaliteta pokazuje da se svi oni nalaze ili u neposrednoj blizini rijeke Save ili na području dodirne zone posavske ravnice i prigorja. Najviše je istraženih grobalja od kojih je najveće ono u Gređanima kraj Okučana, zatim slijedi groblje u Mačkovcu i grobovi pod tumulima u Dolini koji pripadaju mlađem razdoblju. Kada je riječ o naseljima sustavno je istraživano jedino naselje u Mačkovcu na položaju Crišnjevi. U Gređanima je poznat položaj naselja, međutim ono nikada nije istraživano. Također je poznato i nekoliko ostava s ovog područja, tako da će u ovom radu biti obuhvaćene četiri: dvije ostave iz Mačkovca s položaja Crišnjevi, ostava iz Siča, te ostava iz Doline s položaja Krčevine, koja je prodana u Njemačku, a objavio ju je Schauer 1974. godine (Karavanić et al. 2002: 47).

1.2. Kulturno - Kronološki okvir

Lokaliteti koji su obuhvaćeni u ovom radu datiraju se od razdoblja Br D do Ha C1 – stupanj koji se već pripisuje starijem željeznom dobu. Kako se kronološkim slijedom može referirati na dvije kulturne grupe – Barice-Gređani i Donja Dolina-Sanski Most, potrebno je nešto detaljnije prikazati njihovo generalno kronološko mjesto u okviru kasnog brončanog doba. Prema Čoviću dakle, grupa Barice – Gređani, koja pripada starijoj fazi kulture polja sa žarama (1300. – 1100. Pr. Kr. [Dizdar, Ložnjak – Dizdar, Mihelić, ur. 2011: 13]), može se podijeliti na dvije faze, i to: stariju, koja obuhvaća srednje i sam početak kasnog brončanog doba (Br B, Br C i sam početak Br D) i mlađu, koja obuhvaća kraj Br D stupnja i Ha A1 stupanj, a može se svrstati u II. fazu kulture polja sa žarama prema K. Vinski – Gasparini (Čović, ur. 1988: 60). Lokaliteti koji su uvršteni u ovaj rad uglavnom bi se mogli svrstati u mlađu fazu trajanja kulturne grupe Barice – Gređani. Najveća zanimljivost ove kulturne grupe leži u njenoj rasprostranjenosti. Naime, lokalitet Barice nalazi se u Donjim Lamincima kraj Bosanske Gradiške, dok se lokalitet Gređani nalazi s druge strane Save, na hrvatskoj strani u blizini Okučana. Ovakav smještaj lokaliteta za sobom povlači brojna pitanja među kojima se ponajviše ističe ono o ulozi rijeke Save kao komunikacijskog sredstva, što je i dovelo do formiranja ove kulturne skupine i što nas dovodi do zaključka da rijeka nije razdvajala stanovništvo s obe obale nego ih spajala. Nadalje, u mlađoj fazi kulture polja sa žarama i samom prijelazu na starije željezno doba, ističe se lokalitet Dolina, koji najvjerojatnije

pripada kulturnoj skupini Donja Dolina – Sanski Most (Ložnjak – Dizdar, Mihaljević 2013: 45). Periodizacija ove grupe dijeli se na četiri stupnja: stariji, srednji, mlađi i najmlađi, s time da bi se Dolinu moglu svrstati u najstariji stupanj, tj. od početka 8. st. pr. Kr. do sredine 6. st. pr. Kr. (Čović, ur. 1988: 70-71). Grupa Donja Dolina – Sanski Most rasprostire se dijelom bosanskog Posavlja između ušća Une i ušća Vrbasa (Čović, ur. 1988: 70). Ovaj najstariji stupanj karakteriziraju snažne tradicije kulture polja sa žarama, no sadrži i određene elemente koji ga povezuju sa srednjom Bosnom (Čović, ur. 1988: 71). Međutim, položaj lokaliteta Doline unutar ove kulturne skupine još uvijek nije sasvim jasan, kao ni njegov definitivni kronološki smještaj.

II. POVIJEST ISTRAŽIVANJA

Iako na novogradiškom području postoji nekoliko veoma važnih lokaliteta kada je riječ o kasnom brončanom dobu, generalno se može reći da je taj prostor još uvijek slabo istražen i da je veoma teško zaokružiti nekakvu potpuniju sliku o načinu života tadašnjih ljudi. Na ponajviše se nedorečenosti nailazi kada je riječ o prigorskom prostoru i odnosu Posavine i prigorja, iako je moguće logički zaključiti da je prigorski i gorski prostor morao igrati važnu ulogu u životu tadašnjih populacija.

U tekstu koji slijedi pokušat će se dati kratak pregled povijesti istraživanja kasnobrončanodobnih lokaliteta na području Nove Gradiške generalno, dok će se u kasnijim poglavljima prikazati povijest istraživanja za svaki lokalitet pojedinačno. Sustavna istraživanja kasnobrončanodobnih lokaliteta na području Nove Gradiške počinju istraživanjem lokaliteta Gređani 1974./1975. godine kada ekipa iz Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Osijeku pod vodstvom Kornelije Minichreiter provodi zaštitna arheološka iskopavanja tumula na položaju Bajir (Minichreiter 1982.). Ova iskapanja nastavljena su 1984. godine na drugom tumulu, a K. Minichreiter je u potpunosti objavila materijal iz prvog tumula 1983. godine. Valja napomenuti da materijal iz drugog tumula nikada nije objavljen. Sustavna istraživanja nastavljaju se tek od 1997. godine s istraživanjem

lokaliteta u Mačkovcu, kada Snježana Karavanić s Filozofskog fakulteta u Zagrebu provodi iskopavanja zajedno sa studentima i Marijom Mihaljević iz Gradskog muzeja Nova Gradiška (Karavanić 2006: 42). Istraživanja naselja i groblja nastavljaju se od tada gotovo svake godine, a prikupljeni podaci od neizmjerne su važnosti za proučavanje života u vrijeme kasnog brončanog doba na području Nove Gradiške. Isto tako je na temelju tih istraživanja objavljen i određeni broj članaka koji se bave lokalitetom, kao i nekoliko diplomskih radova u kojima je predstavljena statistička i tipološka analiza pronađenog materijala. Nedaleko od Mačkovca nalazi se selo Dolina, gdje je na položaju Glavičice smješteno niz tumula iz razdoblja s kraja brončanog i početka starijeg željeznog doba. Probna istraživanja tu su počela 2009. godine pod vodstvom Marka Dizdara i Darie Ložnjak – Dizdar s Instituta za arheologiju u Zagrebu i Marije Mihaljević iz Gradskog muzeja Nova Gradiška (Ložnjak – Dizdar et al. 2011: 41). Važnost ovog lokaliteta leži u mogućem rješavanju problematike vezane uz odnos kasnog brončanog prema starijem željeznom dobu i pitanju kontinuiteta, te u odnosu dviju obala Save. Istraživanja su još uvijek u tijeku, što vrlo lako može dovesti do otvaranja nekih novih problematskih pitanja. Isto tako, svake godine se objavljuju izvještaji o provedenim istraživanjima, dok se potpunija objava pronađenog materijala još uvijek očekuje.

Osim sustavno istraživanih lokaliteta potrebno je spomenuti i nekoliko ostava s ovog područja, prije svega dvije ostave iz Mačkovca i ostavu iz Siča. Osim njih poznata je i ostava iz Doline koju je objavio P. Schauer. Prva ostava iz Mačkovca (u daljnjem tekstu Mačkovac I) pronađena je izgleda još 1869. godine, a objavila ju je Ksenija Vinski Gasparini 1973. godine (Karavanić et al. 2002: 47). Druga ostava iz Mačkovca (Mačkovac II) pronađena je 1985. godine na oranici Slavka Josipovića, te ju 2001. godine objavljuju S. Karavanić i M. Mihaljević. Ostavu iz Siča, pronađenu 1900. godine objavila je K. Vinski Gasparini 1973. godine u svom djelu „Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj“. Prema svemu sudeći, navedeno predstavlja poprilično velik broj ostava na relativno malom području. To ne čudi s obzirom da je u II. fazi kulture polja sa žarama najveći broj ostava poznat upravo s područja broskog Posavlja, a posavski dio koji pripada općini Nova Gradiška ne predstavlja veliku geografsku udaljenost. O važnosti ovih ostava u kontekstu kulture polja sa žarama sjeverne Hrvatske, ali i generalno, raspravljat će se u poglavlju posvećenom upravo njima.

Kada je riječ o slučajnim nalazima, potrebno je spomenuti tek mač iz Doline koji pripada starijem razdoblju nego ovdje navedeni lokaliteti (Vinski-Gasparini 1973: 31). U Starom Petrovom Selu pronađena je brončana igla oko 1900. godine prilikom oranja, koja vjerojatno pripada grobu, a čuva se u Arheološkom muzeju u Zagrebu (Džaić 1989.).

III. LOKALITETI KULTURNE GRUPE BARICE-GREĐANI

3.1. Gređani

U ovom poglavlju prikazat će se dosad istraženo stanje lokaliteta Gređani u okviru šireg fenomena kulture polja sa žarama. Sam lokalitet smješten je u blizini Okučana, nedaleko Nove Gradiške u zapadnoj Slavoniji. U odnosu na selo Gređani, lokalitet se nalazi na položaju „Bajir“, na poljima sa zapadne strane sela. (Slika 1.) Na ovom položaju istražena je nekropola koja obuhvaća dva povećá tumula sa žarnim ukopima. Smatra se da se istočno od nekropole, na položaju „Jelavi“, nalazilo naselje (Minichreiter 2006: 97). Na navedenom položaju dosad se nisu provodila arheološka istraživanja.

Slika 1. Položaj nekropole u Gređanima (preuzeto s ARKOD)

U tekstu koji slijedi, redom će se prikazati povijest istraživanja nekropole u Gređanima, predstaviti korpus nalaza, prikazati rezultati kartiranja jedne od specifičnih posuda, razmotriti grobni ritual, kronološki i kulturni kontekst, objasniti utjecaji obližnjih kulturnih grupa i odrediti njeno mjesto unutar kulture polja sa žarama, te prikazati mikrotopografija drugih lokaliteta iz otprilike istog razdoblja kao nekropola u Gređanima .

3.1.1. Povijest istraživanja

Nekropola na položaju „Bajir“ u selu Gređani, otkrivena je 1971. godine prilikom dubokog oranja, kada su se na površini prvi put pojavili mnogobrojni keramički ulomci. Vlasnik oranice, M. Besjedić, o tome je obavijestio Arheološki muzej u Zagrebu, Muzej Slavonije u Osijeku, te tadašnji Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture u Osijeku (Minichreiter 1982: 9). Iste te godine ekipa iz Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika

kulture iz Osijeka, na čelu s Kornelijom Minichreiter, obilazi teren i skuplja nalaze, pri čemu utvrđuju da se radi o brončanodobnom nalazištu. Tek 1974. i 1975. godine ekipa iz Regionalnog zavoda tu vrši zaštitna arheološka iskopavanja jednog od tumula, površine 648 m². Utvrđeno je da je gornji sloj grobova u tumulu uništen oranjem, ukupno je razoreno 19 grobova. U donjem sloju ukupno je nađen 71 paljevinski grob. Urne su bile okrenute dnom prema gore, oko njih su se nalazili keramički prilozi, no bez metalnih priloga. Utvrđeno je da keramički inventar tipološki pripada u Br D do u Ha A1 stupanj (Minichreiter 1984.). Tokom istraživanja 1974./1975. godine, pregledan je i okolni teren. Ustanovljeno je da postoji još jedan humak, gdje je također prakticiran jednak način ukopa kao kod istraženog prvog humka. Uz navedeno, utvrđeno je i postojanje višeslojnog naselja 1.5 km istočno od nekropole, koje vjerojatno pripada nekropoli. Ovo istraživanje i nađeni materijal, u potpunosti je objavila Kornelija Minichreiter 1983. godine, u *Analima Zavoda za znanstveni rad u Osijeku*, u članku pod nazivom „Pregled istraživanja nekropola grupe Gredani u Slavoniji“.

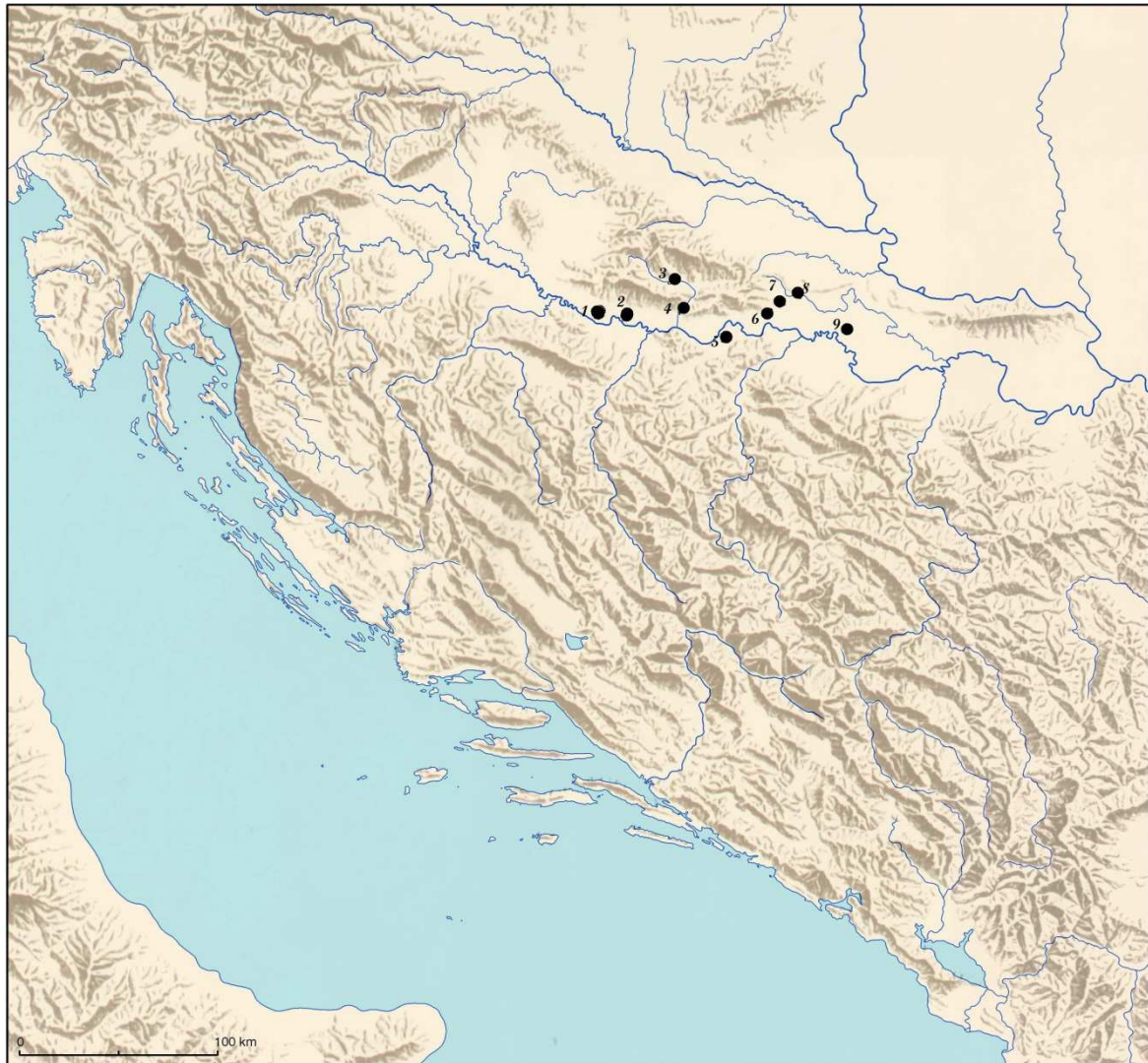
Zaštitna arheološka istraživanja nastavljena su 1984. godine, na drugom tumulu, zapadno od prvoga i površinom mnogo većem (90x170m). Iskopavanja su obuhvatila nizom sondi od zapada prema istoku gotovo čitav presjek tumula. Iskopani materijal velikim dijelom ukazuje na sličnost s materijalom iz prvog tumula, no postoje i neke novosti (Minichreiter 1985: 16). Keramika je primjerice istovremena s keramikom prvog tumula, no način ukopa i grobni prilozi predstavljaju specifičnost. Novost također predstavljaju bikonični i stožasti utezi, mikrolit, antropomorfni idol i model ptičje glave (Minichreiter 1985: 16). Spaljene kosti nađene su u samo jednom grobu, od njih ukupno pronađenih 131. Daljnja istraživanja nikad nisu nastavljena zbog nedostatka financijskih sredstava, a istraživanje drugog tumula nikad nije objavljeno.

3.1.2. Korpus nalaza

Korpus nalaza u prvom tumulu obuhvaća sveukupno 71 paljevinski grob, 69 urni i 112grobni priloga, bez metalnih priloga (Minichreiter 1982: 7). Od toga su najčešće kupe, vrčevi, zdjelice, kupe na nozi, kupe na prstenastoj nozi, bikonične zdjele s trakastom uškom, minijaturne čašice i sl.. Pronađene urne Kornelija Minichreiter svrstala je u 3 tipa: bikonične posude izvijenog oboda, konične posude s uvučenim obodom, te konične poluloptaste posude

s horizontalno odsječnim i malo naglašenim obodom. Specifični su grobovi 66 i 70, u kojima nema spaljenih kostiju pa se pretpostavlja da bi se moglo raditi o kenotafima (Minichreiter 1982: 51, 55). U drugom tumulu otkriven je ukupno 131 grob. Keramika je istovremena s keramikom iz prvog tumula, kako je već rečeno, a nalazi obuhvaćaju ulomke vrčeva s plastičnim vrpčama i otiscima prstiju, bikonične zdjelice s urezanim vodoravnom linijom ispod vrata, konične male plitke zdjelice, kupe i zdjelice na nozi, razne ornamentirane ulomke i sl. Također su nađeni bikonični i stožasti utezi, mikrolit, antropomorfni idol i model ptičje glave, a moguće i dijelovi lomače. Još jednu od specifičnosti predstavlja pronalazak spaljenih ostataka kostiju u samo jednom grobu (Minichreiter 1982.; 1984.A.; 1984.B).

Jedna od specifičnih posuda koje se vežu uz lokalitet Gređani, jest ona prvog tipa po tipologiji Kornelije Minichreiter. Ovaj tip urne predstavlja bikoničnu posudu izvijenog oboda. Minichreiter unutar ovog tipa posude ne razlikuje podtipove koji variraju po veličini, nego ih povezuje sa sličnim posudama specifičnim za grupu Virovitica (Minichreiter 1982: 69-74). Ovaj tip urne po svom obliku veoma nalikuje onima nađenim na lokalitetima virovitičke grupe, no upravo su dimenzije posuda onaj temeljni segment koji ih razdvaja. Velike posude ovog tipa, lokalna su specifičnost, a njihova distribucija širi se upravo lokalitetima grupe Barice – Gređani, što je proizašlo iz kartiranja (Slika 2.) jedne od ovakvih posuda (Slika 3.) s lokaliteta Gređani

Slika 2.¹ Distribucija bikoničnih urni izvijenog ruba i velikih dimenzija: 1- *Gredani*, 2- *Mačkovac*, 3- *Požega*, 4- *Oriovac*, 5- *Barice*, 6- *Perkovci*, 7- *Vlatkovac*, 8- *Štrosmajerovac*, 9- *Popernjak*

¹**1-Gredani** (Minichreiter 1983), **2-Mačkovac** (usmeni podatak od Marije Mihaljević, urna se nalazi u depou Gradskog muzeja Nova Gradiška), **3-Požega** (Minichreiter 1984), **4-Oriovac** (Minichreiter 1983), **5-Barice** (Đurđević i Ludajić 2011.), **6-Perkovci** (Minichreiter 1983), **7-Vlatkovac** (Ložnjak – Dizdar 2011., U: Starija faza kulture polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj – novi izazovi), **8-Štrosmajerovac** (Hršak 2011., U: Starija faza kulture polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj – novi izazovi), **9-Popernjak** (Marijan 2010.)

Slika 3. Kartirani tip bikonične urne (foto: Margareta Mikić)

3.1.3. Pogrebni ritual i datacija

Ritual ukopa također je jedna od specifičnosti, i to veoma izraženih, koje obilježavaju kako samu nekropolu u Gređanima, tako i druge nekropole iste grupe. Ono što se prvo uočava jest da su urne okrenute dnom prema gore, što je jedno od glavnih obilježja kada je riječ o grupi Barice – Gređani. Nadalje, grobne su jame zatrpane crnom goretinom pomiješanom s komadićima ugljena, a samo je nekoliko grobova zatrpano istom zemljom u kojoj su bili i ukopani.

Kada je o datacijama riječ, prema K. Minichreiter, keramički inventar tipološki pripada u Br D/Ha A1 (Minichreiter 1982.). Za cijelu grupu Barice – Gređani, B. Čović je odredio stariju i mlađu fazu, starija obuhvaća Br B, Br C i početak Br D, dok mlađa obuhvaća kraj Br D i Ha A1 (Čović, ur. 1988: 60). Prema Čovićevoj podjeli, Gređani bi spadali pod mlađu fazu. Prema apsolutnim datumima lokalitet se datira u 13. – 12. stoljeće pr. Kr., tj. u II. fazu kulture polja sa žarama.

Gređani su jedan od eponimnih lokaliteta grupe, uz Barice. B. Čović upućuje na sličnosti grupe Barice – Gređani s kulturom grobnih humaka s kraja srednjeg brončanog doba, jer je riječ o žarnim ukopima ispod tumula, što je za Barice jasno (Čović 2011.). Tumuli u Baricama su malih dimenzija, primjerice 30x20m, elipsastog su oblika i s malim brojem

grobova (Đurđević, Ludajić 2011.A; 2011.B). U Gređanima to nije slučaj, jer se prije svega radi o velikom broju grobova. Osim toga, danas je nemoguće utvrditi da li se radi o tumulu ili ne. Prema usmenim podacima, neposredno prije istraživanja 70-ih godina, na položaju „Bajir“ postojao je zasaden vinograd, koji je potrebno saditi na povišenom. Osim toga, sam naziv položaja je dvosmislen, („Bajir“ od *tur.* bayır [bàir]) jer može upućivati na brijeg, kosinu ili strmu obalu. Stoga je potrebno utvrditi na koji način stanovnici Gređana definiraju značenje ove riječi, iako „brijeg“ ili „brdo“ ne mora nužno označavati postojanje tumula. Danas je međutim, nemoguće vidjeti ostatke tumula, ako se uopće radilo o tumulima. (Slika 4.) Ako se Čovićeve podjela na stariju i mlađu fazu uzme u obzir, također je uočljiva jedna od nelogičnosti vezana za „tumule“ u Gređanima. Prema Čovićevoj konstataciji, pokapanje u tumulima u kojima može biti do 70 grobova, specifično je za stariju fazu, dok je za mlađu fazu specifičan prijelaz na nekropole ravnih grobova (Čović 2011.). Iako postoje argumenti koji bi išli u prilog postojanju tumula u Gređanima, postoje i argumenti koji upućuju na suprotno. Zbog trenutnog stanja na lokalitetu do kojega je došlo daljnjim preoravanjem nakon istraživanja 80-ih godina, i nedovoljne istraženosti lokaliteta, zasad je nemoguće utvrditi da li se doista radilo o tumulu ili ne.

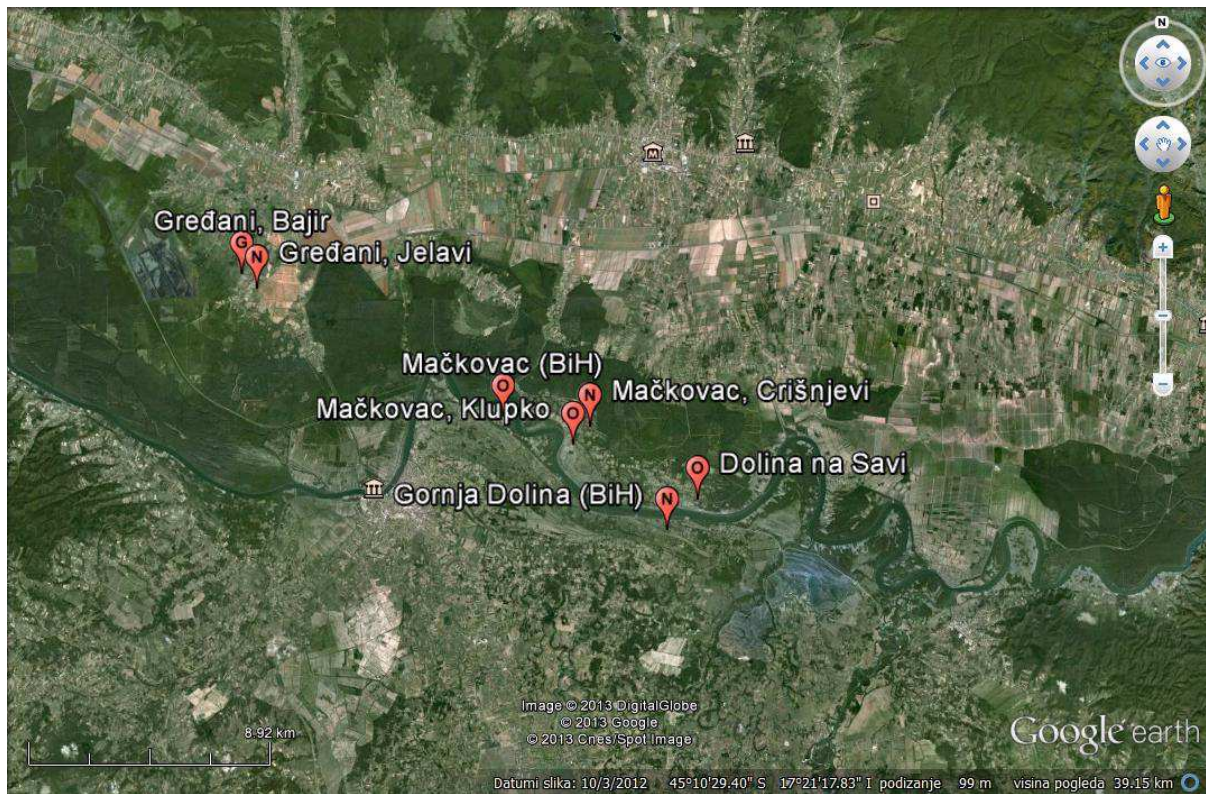
Slika 4. Današnji

pogled na lokalitet, položaj „Bajir“ (foto: Margareta Mikić)

3.1.4. Grupa Barice-Gređani i položaj Gređana unutar nje

Grupa Barice – Gređani teritorijalno se rasprostire većim dijelom sjeverne Bosne, u Hrvatskoj većinom uz rijeku Savu, do najistočnijeg lokaliteta Popernjak kod Županje u istočnoj Slavoniji, te u zapadnoj Slavoniji gdje se nalazi eponimni lokalitet Gređani. B. Čović grupu povezuje sa susjednom virovitičkom, s kojom postoje određene sličnosti, te s naseljem Oloris u Dolnjem Lakošu kod Lendave, kao i još nekim nalazištima u sjeverozapadnoj Sloveniji (Čović 2011). Još jedno od problemskih pitanja koje Čović postavlja, jest odnos grupe prema kulturama kasnog eneolitika (vučedolska, vinkovačka, grupa sa Litzenkeramikom), te odnos prema kulturama kasnog brončanog doba, tj. kulturi polja sa žarama (Čović 2011; Kalafatić 2011; Marijan 2010, Marijan 2011). Što se prvog problema tiče, Čović (2011) uočava kontinuitet nekih tradicionalnih oblika, ukrasa i ornamentalnih tehnika, no za sve ostalo nema odgovore dok se detaljnije ne prouči suodnos nalazišta koja pripadaju starijim fazama brončanog doba i grupe Barice – Gređani. U kasnijoj fazi kronološkog trajanja grupe, posebice na nekropolama kasne faze, Čović (2011) primjećuje utjecaj grupe Baierdorf – Velatice, u oblicima keramike, a još više u metalu. Navodi da se na nekim naseljima može pratiti proces preslojavanja stare populacije novom, tj. vjerojatnu asimilaciju nositelja grupe Barice – Gređani od strane migracijskog vala nositelja grupe Baierdorf – Velatice. Međutim, na nekropoli u Gređanima, Baierdorf – Velatice utjecaj nije tako snažno izražen. Za razliku od toga, izraženiji su lokalni oblici, specifični upravo za tu grupu.

Većina lokaliteta obrađenih u ovome radu, pripada upravo grupi Barice-Gređani, no pripadaju joj i drugi obližnji lokaliteti na bosanskoj strani (Slika 5.).

Slika 5. Mikrotopografija (O – ostava, N – naselje, G – groblje) (izvor: Google earth)

Na mikrotopografskoj karti vidljivo je nekoliko lokaliteta u blizini nekropole u Gređanima. Ponajviše je riječ o naseljima (Mačkovac [položaj Crišnjevi], Gornja Dolina [BiH], neistraženo naselje u Gređanima), te ostavama (Dolina na Savi, Mačkovac [BiH], Mačkovac [položaj Klupko]). Vidljivo je da su svi lokaliteti na karti, osim Gređana, u neposrednoj blizini rijeke Save, zbog čega je za pretpostaviti da su nositeljima grupe Barice – Gređani vodotokovi bili od iznimnog značaja, a posebice rijeka Sava. Koji je značaj Gređana u odnosu na lokalitete u blizini i zašto Gređani ne nastavljaju teritorijalni slijed uz rijeku Savu, nego su izdvojeni nešto sjevernije, nije poznato.

3.1.5. Zaključno

Da bi se došlo do odgovora na mnoga problemska pitanja vezana uz lokalitet Gređani, a koja su ostala nerazriješena, potrebno je provesti daljnja istraživanja. Ponajprije, potrebno je obraditi i objaviti materijal iz drugog „tumula“, kako bi se utvrdile veze između „tumula“ istraživanog 70-ih godina i drugog „tumula“, te dovršiti iskapanja koja je Kornelija Minichreiter vodila 80-ih godina. Do tada, nije moguće utvrditi vezu između dva „tumula“, jer je zbog više od polovice neobrađenog materijala moguće samo nagađati. Nadalje, 80-ih godina utvrđeno je postojanje naselja na položaju „Jelavi“. Svakako bi se ponovno trebalo definirati rasprostiranje naselja. Potom bi trebalo pokušati utvrditi da li, i kakva veza postoji između naselja i nekropole. Zasad je moguće utvrditi da je vjerojatno postojala određena veza naselja i nekropole, jer se radi o udaljenosti (1 -1.5 km) koja je tipična za udaljenost istovremene nekropole od naselja na većini lokaliteta na kojima su utvrđeni njihovi položaji, a pripadaju kulturi polja sa žarama. Istraživanjem naselja također se može utvrditi kronološko trajanje istoga, što bi moglo razriješiti i određene probleme vezane uz groblje. Groblje u Gređanima definira izuzetno velik broj grobova, što nekropolu čini dosad najvećom nađenom iz toga razdoblja na prostoru Hrvatske. Postavlja se pitanje da li je riječ o izuzetno velikom naselju vezanom uz groblje ili dugom kontinuitetu ukapanja. Sve to zasad je nemoguće utvrditi, dok se ne istraži obližnje naselje. Drugi važan problem predstavlja nepostojanje ostataka kostiju u grobovima drugog „tumula“, s izuzetkom jednoga groba. Minichreiter smatra da se također radi o kenotafima, kao što je slučaj s dva prazna groba iz prvog „tumula“ (Minichreiter 1985.). Drugi „tumul“ također nije u potpunosti istražen, a Minichreiter smatra da se tu nalazi još velik broj grobova. Istraživanje drugog „tumula“ također bi trebalo biti nastavljeno, no nakon što mu se odredi točna lokacija, čije određivanje je otežano zbog devastacije zemljišta nastale daljnjim preoravanjem. Da bi se utvrdila veza Gređana i obližnjih naselja uz rijeku Savu, posebice Mačkovca, rekognosciranje međuprostora moglo bi pokazati postojanje ili nepostojanje materijala koji bi ukazivao na moguće veze.

Gređani su jedan od važnih lokaliteta koji pripadaju rubnom području kulture polja sa žarama, koji u dodiru sa susjednim populacijama i na temelju starijih brončanodobnih kulturnih pojava, čine jednu specifičnu pojavu unutar istočnog kruga kulture polja sa žarama. Iako postoje sličnosti sa susjednim grupama, posebice virovitičkom, cijela grupa Barice – Gređani pokazuje lokalne specifičnosti u materijalu, posebice u keramici, te isto tako u

grobnom ritualu po kojem se upravo prepoznaje pripadnost određenog groblja ovoj grupi. Nekropola u Gređanima zbog svoje veličine, dva odvojena groblja od kojih bi jedno moglo biti popunjeno kenotafima i određenih reprezentativnih nalaza, predstavlja specifičnost unutar same grupe. No, zbog nedovoljne istraženosti kako lokaliteta, tako i velikog dijela materijala, brojni problemi vezani za ovaj lokalitet ostaju nerazriješeni, a zaključci se ne mogu izvesti do kraja, nego su uglavnom svedeni na nagađanje. Zbog svega navedenog, daljnje istraživanje lokaliteta i rad na neobrađenom materijalu potrebno je nastaviti što prije, posebno dok devastacija lokaliteta nije dosegla kritičnu točku.

3.2. *Mačkovac*

3.2.1. Geografski položaj

Selo Mačkovac nalazi se u općini Vrbje u Brodsko – posavskoj županiji, 15 kilometara južno od Nove Gradiške. Susjedna sela su mu Dolina na istoku i Savski Bok na zapadu. Prostire se duž savske obale u mikroregiji Srednje Posavine na 94 metra nadmorske visine (http://www.vrbje.hr/230_mackovac; 9.5.2016.). Položaj je veoma povoljan zbog blizine rijeke Save i plodnih ravnica koje se koriste za poljoprivredne djelatnosti. U blizini se nalaze i šumska područja koja svakako imaju svoju važnost za gospodarstvo ovoga sela.

3.2.2. Povijest istraživanja

Mačkovac se spominje kao lokalitet već krajem 19. stoljeća kada Luka Ilić Oriovčanin spominje pronalazak grupe brončanih predmeta na položaju Klupko (Karavanić et al. 2002: 47). „God. 1869. U proljeću izorao je Jozo Jurašinović br. 25 na njivi Klupko mjedениh raznih stvari važuce preko 120 funti. Stvari spadaju na mjedenu dobu i sačinjavaju bojno oružje i vojne urese, kao i alat. Preko 30 raznih komadah poslao sam u Narodni muzej u Zagreb... (Karavanić et al. 2002: 47).“ Riječ je dakako o ostavi (Mačkovac I), koju je objavila Ksenija Vinski Gasparini i datirala u II. fazu kulture polja sa žarama, prema vlastitoj podjeli (Vinski Gasparini 1973: 100; Karavanić et al. 2002: 47).K. Vinski – Gasparini opisuje ovu ostavu kao relativno malu s ne prevelikim varijetetom oblika (Vinski Gasparini 1973: 100). Daljnja istraživanja na području Mačkovca nastavljaju se tek sustavnim arheološkim iskopavanjima započetim 1997. godine, do kojih je doveo slučajni pronalazak još jedne ostave (Mačkovac II) 1985. godine prilikom oranja na položaju Crišnjevi (Karavanić 2009: 5). Nakon tog pronalaska provedeno je pokusno istraživanje na površini od 50m², a do 2001. godine

istražena je površina od ukupno 323m². Istraživanja naselja nastavljena su do 2003. godine, kada je nedaleko otkriveno groblje, koje bi moglo pripadati naselju (Karavanić 2009: 5).

3.2.3. Naselje – stratigrafija

Na položaju Crišnjevi nalazi se nasebinski lokalitet, koji je na južnoj strani omeđen prirodnom depresijom Prišnjicom, što otežava pristup lokalitetu jer se u depresiji nakuplja voda (Karavanić 2002: 49). Obično su naselja koja pripadaju grupi Barice – Gređani smještena na nešto višim dijelovima terena, tj. gređama, da bi se zaštitila od poplave, te se za njih općenito može reći da su to naselja ravničarskog tipa, bez fortifikacija (Čović 2011: 280). Stratigrafski se u naselju u Mačkovcu mogu izdvojiti tri sloja: SJ 1 – površinski humusni sloj u kojem mjestimično ima keramike i lijepa; SJ 2 – kulturni depozit izvan ili iznad nasebinskih slojeva, s kućnim ljepom, keramikom i drvenim ugljenom; SJ 3 – s najviše životinjskih kostiju i ugljena (Karavanić 2002: 49). Prema Karavanić (2002) potrebno je još izdvojiti i slijedeće slojeve:

SJ 6 = Ognjište 1

SJ 4 = Sloj urušenja, iznad SJ 6

SJ 19 = Ognjište 2

3.2.4. Naselje - Korpus nalaza, keramika

Keramika iz naselja u Mačkovcu svakako predstavlja najbrojniji tip nalaza. Na temelju onoga što je dosad istraženo, S. Karavanić je u svojim radovima iznijela tipološku analizu (2002; 2009) keramičkih nalaza koju je napravio H. Kalafatić 2002. godine u svom diplomskom radu, no samo za godinu 1997.. Od tipova posuda ponajviše se ističu lonci

zaobljenog tijela s izvučenim rubom, s jednom ili dvije trakaste ručke ispod ruba, a mogu biti različitih veličina i ukrašeni horizontalnim rebrom ili plastičnom trakom s otiscima prsta (Karavanić et al. 2002: 53). Postoji više paralela s kojima se ovakav tip posude može povezati, a neke od njih donosi i Karavanić (2009). Tako su veoma slične posude pronađene u grobu 8 iz Vors Papkerta, na lokalitetu Kalnik-Igrišće, te u sloju 4 na lokalitetu Donji Lakoš-Oloris (Karavanić 2009: 9, Pl. 1:7; Vrdoljak 1994: T. 3:2; Dular et al. 2002: T. 10:11). Paralele se još pronalaze i na lokalitetu Moravče u grobu 3 (Dular 2002: Sl. 38:8). Ostale oblike lonaca S. Karavanić povezala je najviše s oblicima koji su zastupljeni na lokalitetima Oloris kod Donjeg Lakoša i Lamincima kod Bosanske Gradiške. Prvi od njih pripada grupi Virovitica, a drugi grupi Barice-Gređani (Karavanić et al. 2002: 53). Nadalje autorica ističe lonce s grozdolikim aplikacijama pri dnu, kakvi se nalaze i na loncima s lokaliteta Laminci, a takav ukras mogao bi svoje korijene imati još u kulturi grobnih humaka srednjeg brončanog doba Transdanubije, gdje se pojavljuje i dalje za vrijeme kulture polja sa žarama (Karavanić et al. 2002: 53; Karavanić 2009: 10). Za razliku od lonaca, prisutan je veći varijetet oblika zdjela. Tako se izdvajaju zaobljene zdjele ravnog i izvučenog horizontalno zaravnjenog ruba, a osim u Mačkovcu moguće ih je uočiti i na drugim lokalitetima rane faze kulture polja sa žarama. Od tih lokaliteta S. Karavanić je istaknula Oloris, Saghedy, Barice i Malu Brusnicu (Karavanić et al. 2002: 53; Karavanić 2009; Dular et al. 2002; Čović 1958; Patek 1968). Zanimljivost predstavlja i zdjela ravnog ruba s okomitim rogolikim izbočenjima za čiji oblik S. Karavanić na temelju analogija smatra da vjerojatno vuče podrijetlo iz vremena kulture grobnih humaka (Karavanić et al. 2002: 53). J. Řihovský (1982) analizira veoma slične zdjele s područja Moravske, što prenosi i S. Karavanić (2002, 2009), te je potrebno naglasiti razliku između posude iz Mačkovca i onih koje opisuje J. Řihovský. Naime, ovakve zdjele s područja Moravske imaju izduženije i naglašenije dno, dok su oblikom veoma nalik zdjeli iz Mačkovca, te često imaju jednu ručku. Rogolika izbočenja na zdjelama iz Moravske su doduše manja od onih na zdjeli iz Mačkovca, no ipak je zasad riječ o najbližim paralelama. J. Řihovský (1982) nadalje ističe kako su ovakve zdjele u Moravskoj bile raširene za vrijeme trajanja stupnja Maisbirbaum-Zohor, a uočljive su i do kraja trajanja stupnja Blučina-Kopčany. Kao primjer može se spomenuti lokalitet Bošovice (Řihovský 1982: 17; T. 20:A10, B1, B2; T. 21:B17). U Transdanubiji se ovakve zdjele ističu kao tipičan oblik kulture grobnih humaka, a više nalikuju oblicima ovakvih zdjela iz Moravske (Patek 1968: T. I:9). Najbliža paralela iz Transdanubije uočljiva je na lokalitetu Sághegy, čiji se keramički materijal može smjestiti u otprilike isto vrijeme kao i onaj iz Mačkovca (Patek 1968: T. XV:12). U svakom se slučaju može zaključiti da ovakav oblik zdjele ima svoje korijene u starijem razdoblju

srednjeg brončanog doba i kulturi grobnih humaka. U Mačkovcu su pronađene i zdjele uvučenog ruba, koje se dijele na one s turbanastim i fasetiranim rubom (Karavanić et al. 2002: 53). Zdjele turbanastog ruba datirane su od sredine Ha A stupnja do Ha C stupnja, a češće su na mlađim lokalitetima, dok su u Mačkovcu rijetke. Zdjele fasetiranog ruba karakteristične su ponajviše za Br D/Ha A stupanj, a najčešće su u okviru grupe Baierdorf-Velatice. Tako se paralele mogu pronaći na lokalitetu Vis kod Dervente (Karavanić et al. 2002: 53), na nekropoli u Gređanima (Minichreiter 1982: T. 3:1; T. 26:2), te na samoj nekropoli Baierdorf (Lochner 1986: T. 1:2), iako zadnje dvije zdjele imaju ručku. Najbrojniji tip zdjela koje su pronađene u Mačkovcu čine zdjele zaobljenog ili blago bikoničnog trbuha koje mogu imati jednu ili dvije trakaste ručke, a na truhu su često ukrašene buklima okruženim žlijebom (Karavanić et al. 2002: 53). Ovakve zdjele se mogu pronaći na lokalitetima grupe Barice-Gređani, pa je kao primjere moguće izdvojiti Gređane (Minichreiter 1982: T. 4:2,3; T. 6:5; T. 8:3,4 T. 27:7,8) i Malinovce kod Našica (Vrkić, Maurin 2012: T. 2:1). Osim navedenih, javljaju se još i zdjele široko razgrnutog ruba koje su česte na području rasprostiranja i virovitičke i grupe Barice-Gređani, a pripadaju starijoj fazi kulture polja sa žarama. Uz njih se još javljaju i zdjele na nozi u nekoliko varijanti (Karavanić et al. 2002: 54). S. Karavanić na kraju zaključuje da na osnovu repertoara keramičkih nalaza, naselje u Mačkovcu smještamo isključivo u fazu Br C i Br D, a tek kraj u Ha A1, što temelji na malobrojnosti mlađih keramičkih oblika (Karavanić et al. 2002: 54).

3.2.5. Naselje – korpus nalaza, metalni nalazi

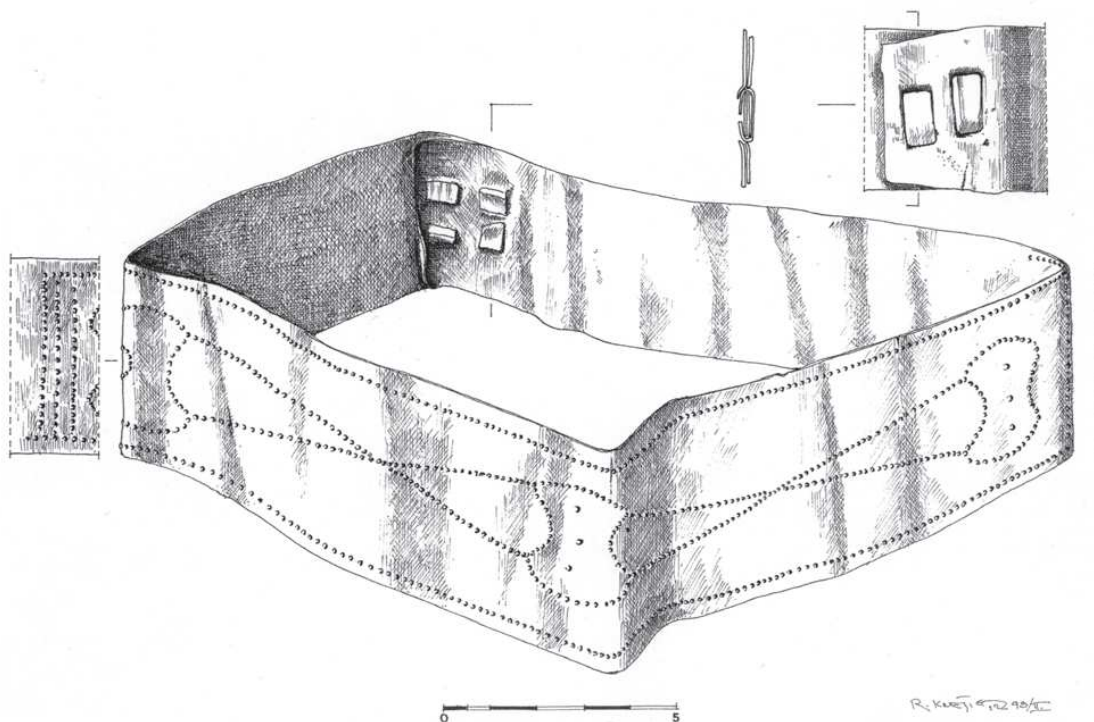
Od metalnih nalaza uglavnom se spominju razne vrste igala, a posebnu pozornost privlači potpuno očuvana igla pronađena 1997. godine. Riječ je o igli sbikoničnom glavicom i urezanim ukrasom na vratu (Karavanić 2009: 11). Godine 2001. pronađena je još jedna takva igla. Potrebno je spomenuti i iglu koju S. Karavanić (2002) označava kao najsličniju tipu Deinsdorf, a F. Holste ovaj tip opisuje kao „iglu s kuglastom glavicom koja je ukrašena uskim šrafiranim trakama, sa zadebljanim vratom, čiji je dekor sastavljen od cik – cak linija“ (Karavanić 2002: 51). Heynowski (2014) ovaj tip igle opisuje kao iglu okrugle do gotovo bikonične glavice koja ponekad može imati šrafirani ukras oko opsega glavice, a vrat uglavnom prelazi iz tanjeg dijela (bliže glavici) u zadebljaniji dio kako se spušta prema dolje. Taj zadebljani dio ukrašen je urezanim dekoracijom koja varira od ukrasa jelove grančice, do

tzv. „Kreuzschraffuren“ ili koso šrafiranih polja (Heynowski 2014: 111). Novotná (1980) u svom pregledu „Die Nadeln in der Slowakei“ opisuje ovaj tip igle kao tip s uglavnom neukrašenom glavicom i vratom jednostavno ukrašenim horizontalnim linijama ili rotirajućom spiralom, kao i cik – cak ukrasom (Novotná 1980: 100). S. Karavanić (2002) nadalje izdvaja igle ovoga tipa iz skeletnog groba Velke Hosteradky i iz ostave Polešovice u Moravskoj kao oblikom najsličnije igli iz Mačkovca, a u Hrvatskoj ovakve su igle pronađene još i u Iloku, Bogdanovcima i Slavonskom Brodu (Vinski Gasparini 1973: T. 19:4; Karavanić 2002: 51). Igle tipa Deinsdorf, a koje veoma nalikuju igli pronađenoj u Mačkovcu, opisuje i Říhový (1982), a pronađene su na lokalitetima Bošovic, Čeložnic i Velké Hostěradky (Říhový 1982: 24; T. 4:6,7, 18:9, 22:B4, 23:6). Upravo su igle ovoga tipa karakteristika stupnja Blučina-Kopčany u Moravskoj, a Říhový ih dijeli u tri varijante: 1) s ugraviranim ukrasom; 2) „hrapave“; i 3) s rebrastim ukrasom (Říhový 1982: 70). Igla iz Mačkovca duga je oko 30 cm s okruglom glavicom ukrašenom isto kao i vrat, te urezanim horizontalnim linijama (Karavanić 2009: 12). Igla bi pripadala razdoblju prijelaza srednjeg brončanog u kasno brončano doba, tj. prijelazu iz kulture grobnih humaka u kulturu polja sa žarama (Karavanić 2009: 12). Veoma joj nalikuju i igle iz ostave Peklenica, koje pripadaju I. fazi kulture polja sa žarama (Vinski Gasparini 1973: T. 20:5). 2001. godine pronađena je još jedna povećća igla s ukrasima na glavi i vratu. Urezi su nešto dublji i stoga vidljiviji, a motiv plastičan (Karavanić 2009: 13). Prema Karavanić (2009) ova igla ponajviše nalikuje onoj iz Iloka (Vinski Gasparini 1973: T. 19:1), a pripada tipu igala s makovom glavicom i baroknim ukrasom, te se datira u Br D, iako je upotreba ovih igala bila raširena od Br C2 do Ha A1 stupnja (Karavanić 2009: 13). Heynowski (2014) opisuje ovaj tip igala kao snažno profiliran, s ponekad pomalo spljoštenom, koničnom glavicom. Ukrasi na glavi i vratu često se razlikuju, a primjećuju se i suženi spiralni žlijebovi, dok neke igle imaju po nekoliko ornamentiranih zona razdvojenih uskim, neukrašenim sekcijama. Gornji dio vrata može biti ukrašen cilindrično ili vertikalno užlijebljenim grebenima (Heynowski 2014: 114). K. Vinski Gasparini (1973) igle s makovom glavicom raspoređuje u tri geografske skupine: 1) područje istočne Francuske, južne i jugozapadne Njemačke, Švicarske, Tirola i sjeverne Italije, te gornje Porajnje; 2) češko-moravsko-slovačko područje, istočna Mađarska i Transilvanija, te; 3) Skupina u Donjoj Austriji, Transdanubiji, međurječju Drave, Save i Dunava i južno od Save do Glasinca (Vinski-Gasparini 1973: 55). Za igle koje pripadaju našem i glasinačkom području karakteristične su velike dimenzije, dvodijelnost i ukras koncentričnih kružnica na glavi, te tzv. „Teppichmusterornament“ (Vinski-Gasparini 1973: 55). Igle s makovom glavicom značajne su za I. fazu kulture polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj, no moguće ih

je pronaći i u ostavama II. faze. Od ostalih igala pronađenih u Mačkovcu valjalo bi izdvojiti topuzaste igle (Keulenkopfnadel) koje su raširene u razdoblju Br D-Ha A1, a u Hrvatskoj su obično pronalazene u naseljima, ostavama i ponajviše grobljima (Karavanić 2009: 13). Potrebno je spomenuti i iglu koja je pronađena 2002. godine, a riječ je o igli blago bikonične glavice i uvijenog vrata za koju se analogije pronalaze ponajprije u Srbiji te ju se datira u Ha A1 ili Belegiš II (Karavanić 2009: 15).

Kada je riječ o brončanim nalazima, osim igala ističe se jedan slučajni nalaz s položaja naselja u Mačkovcu, a riječ je o brončanom pojasu za koji je S. Karavanić (2007) pretpostavila da je pripadao ostavi pronađenoj na obližnjoj oranici. Pojas je u cjelini očuvan, opsega 40cm, a širine 4,5cm (Slika 6.). Iskucavanjem je izveden ukras nizova točaka uz donji i gornji rub, a u sredini je iskucan motiv „pješčanog sata“ (Karavanić 2007: 59). Na stražnjoj strani ukrasa nije bilo, nego je bio spojen brončanim trakama. S. Karavanić (2007) ovaj pojas ubraja među pojaseve tipa s tzv. „getriebenem Dekor“, a prema tipologiji koju je izdvojila I. Kilian Dirlmeier. Ovaj tip odlikuje se punciranjem s unutrašnje strane brončanog lima, a većina ih je očuvana na prostoru sjeverne Hrvatske (Karavanić 2007: 65). S. Karavanić (2007) nadalje upotrebnu vrijednost ovoga pojasa stavlja pod upitnik, zbog nedostatka kuka za zakopčavanje. Nadalje radi boljeg razumijevanja, povlači paralele s pojasevima pronađenim u ostavi iz Budinščine i Bingula – Divoša (Karavanić 2007: 66; Vinski-Gasparini 1973: T. 79:20; T. 86:7,17). Međutim, temeljna je razlika u motivu jer pojas iz Budinščine na sebi ima izvedena četiri križna motiva, dok pojas iz Bingula – Divoša koncentrične kružnice. Slažem se s mišljenjem S. Karavanić (2007) da je pojas iz Mačkovca ipak najbliži pojasu iz ostave Kék, doduše, ne toliko po izvedenom motivu, koliko po obliku i načinu iskucavanja motiva (Mozsolics 1985: T.192:1). Uporabna funkcija pojasa iz Mačkovca još se više dovodi pod upitnik kada se uspoređi s navedenim pojaskom iz ostave Kék, koji Mozsolics naziva „Blechdiademe“(dijadem od brončanog lima), čime ga razlikuje od pojasa „Gürtel“ (doslovno – „pojas“) (Mozsolics 1985: 58). Dijadem bi u ovom slučaju predstavljao simbol elite, prestižnog predmeta koji vjerojatno nije imao svakodnevnu uporabnu funkciju. Zbog navedenog razlikovanja pojasa (koji se nosi oko struka) i dijadema (koji se nosi na glavi), smatram upitnom klasifikaciju ovoga predmeta kao pojasa. Tome u prilog idu i opseg od 40 cm i širina od 4,5 cm što zaista problematizira definiranje ovoga predmeta kao pojasa, ako pod pojaskom podrazumijevamo dio nošnje koji se nosi oko struka. Uz to je potrebno spomenuti i nedostatak pripadajućih kopčica, tj. trna, koje bi sugerirale otkopčavanje i zakopčavanje pojasa, a koje na predmetu iz Mačkovca nedostaju, nego je on spojen

brončanim trakama, na temelju čega i S. Karavanić (2007) dovodi u pitanje njegovo otkopčavanje i zakopčavanje. Stoga bih se priklonila klasifikaciji koju je donijela A. Mozsolics i naglasila razliku između ovakvih predmeta od brončanog lima, tj. dijadema koji su se nosili na glavi i pojaseva koji su doista bili namijenjeni nošenju oko struka. Svakako treba spomenuti i dijadem iz ostave Kemece čiji je ukras skoro identičan ukrasu na onom iz ostave Kék (Mozsolics 1985: T. 190: 4a-4b). Kada je riječ o mjestu proizvodnje pojasa iz Mačkovca, Karavanić (2007) zaključuje da on vjerojatno potječe iz istočnog dijela Karpatske kotline, a motivi koji se na njemu javljaju potječu iz ranijeg razdoblja, iz vremena Hajdusamson – Apa stila (Karavanić 2007: 67). Motiv pješčanog sata koji se pojavljuje na pojasu iz Mačkovca, može se usporediti s motivima koji se pojavljuju na pojasu iz ostave Uioara-de-Sus. Između ostalih motiva, na tom se pojasu javljaju i strukture koje se mogu povezati s motivom pješčanog sata (Kossack 1954: 17; Hansen 1994: Abb. 152:1-3). Ovaj motiv ponajviše se pronalazi na raznim predmetima od brončanog lima – pojasevima, dijademama i slično, a uočljiv je i na drugim predmetima poput privjesaka i pektorala, među kojima je G. Kossack istaknuo i one s lokaliteta Bingula – Divoš (Kossack 1954: 23). Prostor rasprostiranja upotrebe ovoga motiva na taj se način smješta na prostor Podunavlja, a izvan podunavskog prostora moguće ga je naći u Donjoj Austriji, Moravskoj i oko Brandenburga, ali ne i u južnoj i jugozapadnoj Njemačkoj i Tirolu (Kossack 1954: 23).

Slika 6. Brončani pojas iz naselja Mačkovac – Crišnjevi (Prema: Karavanić 2007: 60)

3.2.6. Nekropola

Tijekom sustavnih istraživanja naselja u Crišnjevima kod Mačkovca 2003. godine, slučajno je otkriveno i pripadajuće groblje, kada je istraženo ukupno 7 grobnih cjelina (Karavanić 2009: 51). Istraživanje se nastavilo 2005. godine i istraženo je dodatnih 18 grobova, te sljedećih godina kada je izdvojeno više grobova. Ono što se zasada može reći o nekropoli u Mačkovcu, temelji se na nekoliko izvještaja objavljenih u Hrvatskom arheološkom godišnjaku, što zapravo ne predstavlja obimnu građu kada je o ovoj temi riječ. Nekropola se smjestila na blago povišenoj gredi, a grobni se ritual sastojao u postavljanju pokojnikovih kostiju očišćenih od ugljena i pepela u žaru, koja se zatim polagala na tlo s dnom okrenutim prema gora (Mihaljević, Kalafatić 2005: 48). Na temelju navedenih izvještaja s iskopavanja, uočava se da tijekom istraživanja 2005. – 2009. godine, u grobovima nisu pronađeni metalni prilozi, osim u slučaju vrlo malih fragmenata bronce, što ne odstupa od pravila koje vrijedi za zapadnu skupinu grupe Barice-Gredani (Mihaljević, Kalafatić: 2005; 2006; 2007; 2008; 2009). Grobne rake su tek malo veće od zdjele, a keramika je loše kvalitete, dok su tipovi lako usporedivi s obližnjim lokalitetom Gredani-Bajir (Mihaljević, Kalafatić 2008: 118). Kada je riječ o tipovima posuda, ističe se široka zdjela uvučena ruba s ušicom ispod ruba ili trakastom ručkom, a neke imaju horizontalno fasetiran rub, što ih najvjerojatnije datira u Br D/Ha A1 (Mihaljević, Kalafatić 2005: 48; Karavanić 2009: 51). Najraširenije su ipak velike duboke zdjele široko razgrnutog ruba s trakastom ručkom ispod ruba, a ponekad se mogu pojavljivati i dvije ručke ili čak dodatne tri funkcionalno dekorativne jezičaste ručke (Mihaljević, Kalafatić 2005; 2008; 2009). U neke grobove prilagani su i dijelovi drugih razbijenih posuda, a analiza zapune u žarama pokazat će daljnji smjer pri rješavanju problematike ovoga groblja. Za sada se može zaključiti da je groblje na položaju Crišnjevi u Mačkovcu po strukturi grobova, sadržaju i grobnom ritusu, najsličnije

groblju u nedalekim Gređanima. Daljnje bi analize i istraživanja mogli pokazati suodnos ova dva lokaliteta i njihov generalni položaj unutar kulturne skupine Barice-Gređani.

3.2.7. Mačkovac I – ostava, okolnosti nalaza

Iz Mačkovca potječu dvije ostave, a prvu od njih (Mačkovac I) objavila je Ksenija Vinski Gasparini 1973. godine u svom epohalnom djelu „Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj“. Ovu ostavu spominje već Luka Ilić Oriovčanin 1874. godine i navodi, kako je već rečeno, da je pronađeno tridesetak raznih komada bronce koje je on poslao u Narodni muzej u Zagrebu (Karavanić 2002: 47). Detaljnijih podataka o okolnostima nalaza nema. K. Vinski Gasparini (1973) navodi da ova ostava vjerojatno pripada istom radioničkom krugu kao i poznate ostave broskog Posavlja.

3.2.8. Mačkovac I – ostava, korpus nalaza

Ostava se sastoji od dva noža, nekoliko sjekira, fibula, srpova, ostatka mača i još nekoliko dijelova brončanih predmeta (Vinski Gasparini 1973: T. 73). Ono što je K. Vinski-Gasparini izdvojila svakako su fibula u obliku violinskog gudala i ostaci pozamenterijskih fibula. Fibulu u obliku violinskog gudala odlikuje luk okruglog presijeka ukrašen motivom jelovih grančica, a trokutaste je sheme sa žljebastom nožicom (Vinski-Gasparini 1973: 101). Ovakve fibule uobičajene su na području sjeverne Hrvatske, a kao paralele valjalo bi izdvojiti fibulu iz ostave Poljanci I (Vinski-Gasparini 1973: T. 48:16), te fibulu iz ostave Brodski Varoš (Vinski-Gasparini 1973: T. 53:4). Sve fibule pripadaju II. fazi ostava i vjerojatno istom radioničkom krugu. Valjalo bi izdvojiti i ostatke pozamenterijskih fibula (Vinski-Gasparini 1973: T. 73:23,24) koje su česta pojava u sjevernoj Hrvatskoj već od Br D i Ha A stupnja.

Tako ih u Hrvatskoj možemo naći na lokalitetima II. faze, a raširene su i u ostatku Karpatske kotline pa ih tako i A. Moszolics spominje kao jedno od obilježja horizonta Kurd u Transdanubiji (Mozsolics 1985: 68), a M. Novotná (1970) pruža detaljniji uvid u geografsku rasprostranjenost ovih fibula na području Karpatske kotline pa ih je tako moguće pronaći i na brojnim slovačkim lokalitetima poput primjerice Domaniža, Matejovce, Rimavská Sobota II, Blatnica i Velká (Novotná 1970: 57-60). U ostavi Mačkovac I pronađen je i vrh sječiva mača, koji je K. Vinski-Gasparini teško tipološki opredijelila, no pretpostavlja da on pripada „Cowenovom slavonskom tipu Ha A1 stupnja“ (Vinski-Gasparini 1973: 101). Iz ove ostave poznata je i narukvica sa šrafiranim ornamentom u poljima (Vinski-Gasparini 1973: T. 73:26), a kakve su poznate iz ostava Pričac, Otok-Privlaka i Brodski Varoš. Poznato je i nekoliko sjekira: podunavski i slavonski tip sjekire sa zaliscima, te šuplja sjekira s „V“ ukrasom (Vinski-Gasparini 1973: 100; T. 73:1,2,4). Posljednji tip sjekire veoma je rasprostranjen i moguće ga je naći u našim ostavama poput Brodskog Varoša, Podcrkavlja, Gornje Vrbe itd., te na transdanubijskim lokalitetima gdje predstavlja jedan od temeljnih oblika Kurd horizonta (Mozsolics 1985: T. 276). Od ostalih nalaza potrebno je spomenuti i sjekiru sa zaliscima italskoga tipa, nož s drškom u obliku jezička, dugmeta i ukrasne pločice, te srpove vjerojatno proizvedene u domaćim radionicama (Vinski-Gasparini 1973: 100-101). Kronološki najstariji elementi u ovoj ostavi jesu dva noža s produženom pločicom za nasad i sječivom klinastog presjeka koji imaju visoka uglata leđa i produženi, prema gore zavinuti držak (Vinski-Gasparini 1973: 100; T. 73:18,19). Pripadaju Br D stupnju.

3.2.9. Mačkovac II – ostava, okolnosti nalaza

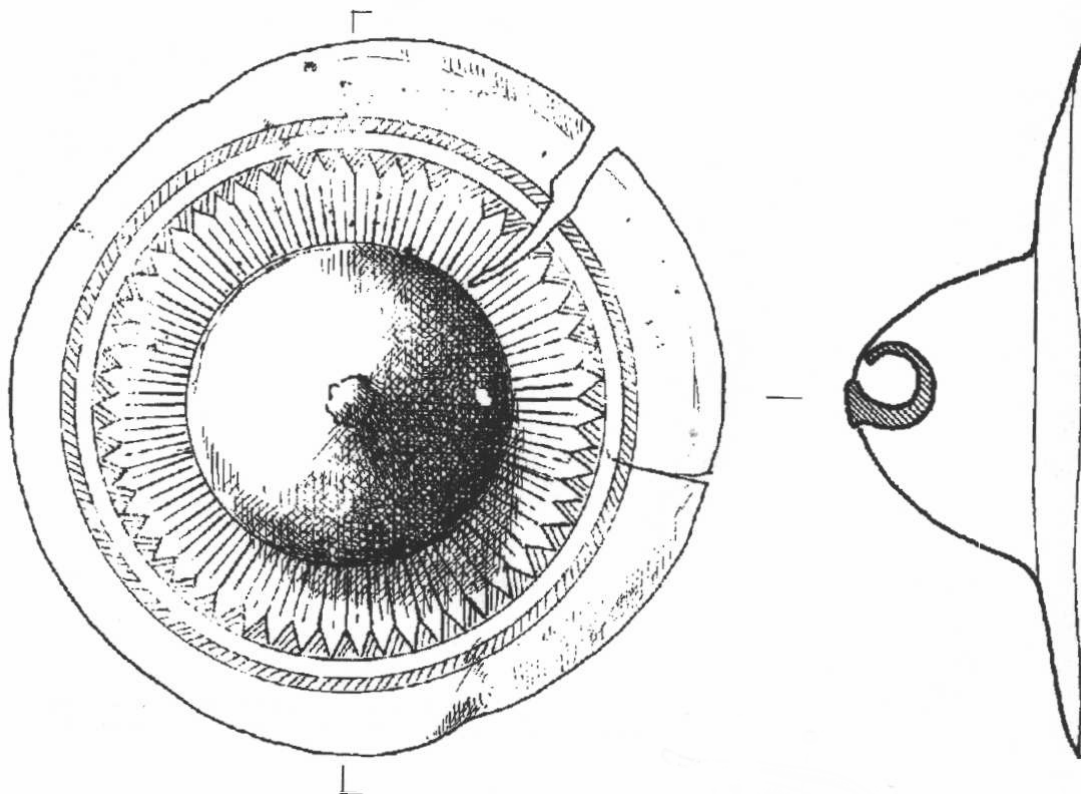
Druga ostava iz Mačkovca pronađena je 1985. godine na njivi Slavka Josipovića prilikom oranja (Karavanić, Mihaljević 2001: 7). Zasad nije sigurno jesu li se predmeti nalazili u posudi ili su bili samo položeni u zemlju. Predmeti su predani u Gradski muzej Nova Gradiška, a kasnije se pronalazilo još pojedinačnih predmeta koji bi mogli pripadati ovoj ostavi. Ostavu su objavile S. Karavanić i M. Mihaljević 2001. godine, zajedno s katalogom predmeta, crtežima i pobližom tipološko-kronološkom analizom reprezentativnih primjeraka. Sveukupno je u katalogu pobrojano 48 predmeta, a ovdje će se prikazati tek oni najreprezentativniji, zajedno s mogućim paralelama sličnih nalaza na području Karpatske kotline.

3.2.10. Mačkovac II – ostava, korpus nalaza

Od svih predmeta pronađenih u ostavi Mačkovac II najviše se ističe tanki brončani lim. Vidljivo je iz crteža K. Rončevića (Karavanić, Mihaljević 2001: T. 9) da je lim bio sekundarno iskorišten jer je preko prvotnog ukrasa lim ponovno ukrašen. S. Karavanić i M. Mihaljević (2001) smatraju da je prvotni ukras izveden urezivanjem i ubadanjem, a da je ukras bukla izveden naknadno. Nadalje ističu da je riječ vjerojatno bila o pojasu koji je loše izrađen i stoga sekundarno upotrijebljen za izradu brončanog okova drvene posude, čime pokušavaju pobiti tvrdnju N. Majnarić-Pandžić da su se ovakvi pojasevi proizvodili izvan područja broskog Posavlja. Imma Kilian-Dirlmeier opisala je tehniku izrade ovakvih pojaseva koju čine punciranjem gusto postavljene točkice, te iskucavanje bukla i graviranje gusto urezanih linija, a karakteristično je za stariju fazu kulture polja sa žarama (Karavanić, Mihaljević 2001: 14). Ovakvi ostaci brončanog lima služili su kao okovi drvenih cilindričnih posuda, tj. cisti, a paralele se mogu pronaći u drugim ostavama u sjevernoj Hrvatskoj, poput primjerice Broskog Varoša, Poljanaca i Velikog Nabrđa (Karavanić, Mihaljević 2001: 15; Vinski-Gasparini 1973: T. 44:4; 57:2,6). K. Vinski-Gasparini navodi kako su ostaci lima iz Broskog Varoša vjerojatno pripadali pojasu, a datira ih u Ha A1 stupanj (Vinski-Gasparini 1973: 96). Sličan ukras bukla i rebara prisutan je na još jednom brončanom limu iz iste ostave (Karavanić, Mihaljević 2001: T. 10). Kada je o urezanom ukrasu riječ, S. Karavanić i M. Mihaljević (2001.) uspoređuju lim iz Mačkovca s pojasevima iz Slavenskog Broda i Pećinaca, te nešto daljim, pojasevima iz Uioare. Takvi bogato ukrašeni pojasevi nalaženi su i na prostoru Transilvanije (Karavanić, Mihaljević 2001: 14), no ne treba zanemariti ni bogato ukrašeni pojas iz ostave Vajdácška (Mozsolics 1985: T. 207: 1-8), kao ni već spomenuti slučajni nalaz pojasa na lokaciji Mačkovac-Crišnjevi koji je opisan u prethodnim poglavljima.

Urezanom ukrasu na brončanom limu iz ostave Mačkovac II, kao ni ukrasu na slučajnom nalazu pojasa ili dijadema, nije posvećivano previše pažnje u smislu analize mogućeg simboličkog značaja prikazanih motiva. Naime, S. Karavanić (2007: 67) spominje „spiralni motiv, motiv sunčanog koluta ili stiliziranog bradavičastog izbočenja, te motiv sunčanog sata“. Stoga smatram potrebnim prikazati moguće simboličko značenje ovih motiva u široj upotrebi u vremenu kulture polja sa žarama. Važno je napomenuti da se u ovom slučaju kao temeljni motiv ističe upravo Sunce, a solarna simbolika provlači se kroz cijelo brončano doba kao vjerojatno najistaknutija. Sunčeva je svjetlost s jedne strane, prema mišljenju E. Pásztor (2015), u interakciji s atmosferskim prilikama, mogla biti inspiracija iza brojnih prikaza, pa čak i ukrasa na predmetima iz vremena brončanog doba. S druge je pak strane jasno duhovno i religiozno značenje Sunca unutar religijskih tvorevina toga razdoblja. Dakle, atmosferske pojave na neki način povezane sa Suncem (a možda i Mjesecom) mogu uključivati pojavu poput *corone* – koncentričnih krugova koji se pojavljuju oko određenog nebeskog tijela, zatim *halo efekta* – fenomena kruga koji se ovaj put pojavljuje udaljenije od nebeskog tijela, tzv. fenomen *Parhelia* koji se može povezati sa prikazima Sunčeve barke i općenito broja tri, te ostale kompleksnije *halo* pojave poput Sunčevog stupa ili Sunčevog križa (Pásztor 2015.). U ostavi Mačkovac II pojavljuju se još dva predmeta koja se mogu povezati sa solarnom simbolikom, a to su brončana falera s ispupčenjem u sredini i petljom s unutarnje strane s ukrasom koncentričnih kružnica koje se šire od središnjeg ispupčenja sa zupčastim ukrasom koji visi s kružnice koja je najbliže središnjem ispupčenju, te još jedna brončana falera s plastičnim narebnjima koja se šire u vidu koncentričnih kružnica od središnjeg ispupčenja (Karavanić, Mihaljević 2001: 10, 11; T. 6:2; T. 4:1). Falere veoma slične ovoj s motivom vučjih zubi potječu iz ostave Lichtenrade, samo što navedene imaju viseći motiv vučjih zuba na prvoj i zadnjoj koncentričnoj kružnici, te bez zrakastih ukrasa koji se naizmjenice spajaju sa zupčastim motivom, kao što je to slučaj s falerom iz Mačkovca (Hänsel 1997: 158). Još jedan u nekoj mjeri sličan predmet jest falera s lokaliteta Jizerné Vtelnó, na kojoj su vidljivi motivi visećih vučjih zubi na svakoj od koncentričnih kružnica (Kraft 1926: T. XVII:2). Zanimljivo je da bakreni disk s ovakvim ukrasom (vjerojatno falera iako M. Gimbutas to izričito ne ističe) potječe i s ranobrončanodobnog lokaliteta Straubing koji pripada kulturnom kompleksu Únětice (Gimbutas 1965: 259; Fig. 163:1,2), tako da je moguće da ovakav način ukrašavanja falera vjerojatno ima svoje korijene još u ranijem razdoblju brončanog doba. Ne nalazim drugih poznatih paralela, osim možda falere iz Brodskog Varoša koja svojom formom nalikuje faleri iz ostave Mačkovac II, no bez navedenog ukrasa (Vinski – Gasparini 1973: T. 58:1). Kartiranje falera s ukrasom vučjih zuba, koje pripadaju razdoblju kulture polja

sa žarama, bez obzira što se radi o veoma malom uzorku upućuje na to da je njihovo izvorišno područje najvjerojatnije bilo dosta sjevernije, poput sjeverne Češke i sjeveroistočne Njemačke (Slika 6.). Pronalazak falere s ovakvim ukrasom u Mačkovcu najvjerojatnije upućuje na trgovinu i razmijenu.

Slika 7. Brončana falera s ukrasom vučjih zubi iz ostave Mačkovac II (Prema: Karavanić, Mihaljević 2001: 30)

Za drugu faleru iz ostave Mačkovac II, koju odlikuje niz koncentričnih kružnica koje se šire od središnjeg ispupčenja, pronalaze se brojne paralele širom prostora rasprostiranja kulture polja sa žarama. Na taj način se na našem prostoru izdvaja ponajprije falera iz Velikog Nabrđa, za koju S. Karavanić i M. Mihaljević kažu da je najbližnja ovoj iz Mačkova (Karavanić, Mihaljević 2001: 17; T.4:1; Vinski-Gasparini 1973: T.46:21). I u drugim ostavama U Hrvatskoj moguće je pronaći veoma slične falere, kao npr. U Brodskom Varošu (Vinski-Gasparini 1973: T.58:19,22), Strugi (Vinski-Gasparini 1973: T.74:D1), Topličici (Vinski-Gasparini 1973: T.76:11), Budinščini (Vinski-Gasparini 1973: T. 79:6), te Poljancima (Hansen 1994: T. 34:3,4). Ne slažem se s paraleliziranjem koje u objavi ove ostave donose Karavanić i Mihaljević (2001.), a koje se odnosi na povezivanje ove falere s falerama iz

Bizovca (Vinski-Gasparini 1973: T. 35:9) i Gornje Vrbe (Vinski-Gasparini 1973: T. 50:20), pošto navedene dvije, iako imaju plastična narebrenja u obliku koncentričnih kružnica koje se šire od središnjeg ispupčenja, imaju i skupine vertikalnih narebrenih linija na rubovima, a koje falera iz Mačkovca nema. Kao komparacija mogu poslužiti i slične falere iz drugih zemalja srednje Europe, poput falere iz ostave Biatorbágy (Mozsolics 1985: T. 237:1), koja je veoma slična faleri iz Mačkovca, zatim ona iz ostave Velem I (Mozsolics 1985: T. 228: 12), Bonyhád (Mozsolics 1985: T. 40:6,7), Kurd (Mozsolics 1985: T. 24:1,2; Müller-Karpe 1980: T. 376:A26), „Weimar“ (v. Brunn 1968: T. 175:6), Kér (Müller-Karpe 1980: T. 380:A10) i drugih. Solarna simbolika koja je uočljiva na pojasevima i falerama iz Mačkovca, svakako svoje korijene ima u ranijim razdobljima, a isti ili sličan način ukrašavanja primjenjivao se i na drugim predmetima. Ukrašavanje na način da se koncentrične kružnice šire od središnjeg trna ili izbočine tako se može tumačiti kao simbol Sunca, a taj način ukrašavanja zapravo je bio veoma raširen (Hansen 2016: 193).

Slika 8. Kartirani tip falere s ukrasom vučjih zuba; 1– *Mačkovac*, 2- *Jizerné Vtelno*, 3- *Lichtenrade*

IV. OSTAVA IZ SIČA

4.1. Ostava, okolnosti nalaza i datacija

O okolnostima nalaza ostave iz Siča nema zasad dovoljno podataka. Ono što je poznato jest da su predmeti od bronce pronađeni u keramičkoj posudi ukrašenoj gustim metličastim šrafiranjem u bari južno od sela 1900. godine, te da je sadržavala 49 predmeta (Karavanić et al. 2002: 47). Ostavu je djelomično objavila Ksenija Vinski-Gasparini i datirala ju u III. fazu, tj. u kraj Ha A1 stupnja i Ha A2 (Vinski-Gasparini 1973: 138).

4.2. Korpus nalaza

Ostava iz Siča sadrži predmete koji su veoma karakterističan pokazatelj da je riječ o III. fazi kulture polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj. Kao najistaknutije predmete valjalo bi spomenuti šuplje sjekire s ušicom, zadebljanjem na otvoru i plastičnim „V“ ukrasom koji se „produžava u obliku paralelnih vertikalnih resa“ (Vinski-Gasparini 1973: 137; T. 95:2-4). K. Vinski-Gasparini (1973) napominje kako se ovakve sjekire u fazi II primjećuju jedino na jednom primjerku iz ostave Budinščina, te kako se ovako ukrašene sjekire uglavnom datiraju u Ha A2 stupanj, a kod nas se pojavljuju od faze III te kroz čitavu fazu IV, tj. Ha B1 stupanj (Vinski-Gasparini 1973: 137). Ovako ukrašene sjekire s ušicom kod nas nalazimo još u ostavi u Slavonskom Brodu (Vinski-Gasparini 1973: T. 106:C7), Beravcima (Vinski-Gasparini 1973: T. 108:2-4) i Kapelni (Vinski-Gasparini 1973: T. 110:15) – sve odreda ostavama IV. Faze. Mozsolics (1985: 36) spominje ovakve sjekire pod nazivom sjekira s Y rebrima i svrstava ih u Gyermely horizont ostava u Transdanubiji. Na taj se način ističu slijedeće ostave koje sadrže sjekire veoma slične onima iz Siča: Székesfehérvár (Mozsolics 1985: T. 243:2),

Lovasberény (Mozsolics 1985: T. 244: 4,6,8,13), Jászkarajenő (Mozsolics 1985: T. 250:18), Napkor (Mozsolics 1985: T. 257:4-8), Tiszavasvári (Mozsolics 1985: T. 261:2,39) i Debrecen (Mozsolics 1985: T. 265:1,9). Sjekire s Y rebrima spominje i M. Novotná (1970.), a sjekire s ukrasom sličnim ukrasu na sjekirama iz Siča poznate su iz ostave Detva (Novotná 1970: T. XLVI). U ostavi iz Siča ističu se još i sjekira sa zaliscima i srpovi. Sjekiru sa zaliscima K. Vinski-Gasparini okarakterizirala je kao sjekiru karakterističnu za II. fazu, ali ne tako masivnog i zdepastog oblika kakve su inače karakteristične za međuriječje, nego kao srodniju istočnoalpskom području (Vinski-Gasparini 1973: 138; T. 95:1). Autorica nadalje od srpova koje svrstava u Ha A stupanj ističe jedino potkovasti srp (Vinski-Gasparini 1973: T. 95:12) koji predstavlja prijelazni tip od srpova Br D i Ha A stupnja ka potkovastom obliku Ha B stupnja (Vinski-Gasparini 1973: 138; Kalafatić 2011: 90). Ovaj oblik srp naziva jedinim oblikom srpova s drškom u obliku jezička u sjevernoj Hrvatskoj koji se bar donekle može povezati s fazom III, te se ne slažem s mišljenjem koje je H. Kalafatić iznio u svojoj doktorskoj disertaciji, da ova izjava predstavlja svojevrsnu ogradu koja se odnosi na problematiku kronološke distribucije i općenito definiranje treće faze (Kalafatić 2011: 90). Kalafatić nadalje naziva ovaj srp „jedinim primjerkom“, a ne „oblikom“, kako je to iznijela K. Vinski-Gasparini, te njena usporedba s ostalim takvim srpovima na prostoru srednje Europe koji se datiraju u Ha A2 stupanj još više dovodi Kalafatićevu tezu pod upitnik. Nadalje, ostava iz Siča predstavlja jednu od rijetkih ostava u sklopu koje je očuvan keramički recipijent u koji je deponirana (Kalafatić 2011: 89), a keramičke ostatke odlikuje ukras gustog metličastog i nepravilnog šrafiranja u obliku naizmjeničnih trokuta (Vinski-Gasparini 1973: 138; T. 95). Ovakav način ukrašavanja Vinski-Gasparini nadalje povezuje s kulturnom grupom Baierdorf-Velatice i mlađom podolskom grupom, odnosno prijelaznim horizontom tipa Klentnice Ha A2 – Ha B1 stupnja (Vinski-Gasparini 1973: 138). H. Kalafatić detaljnije analizira ovu analogiju te utvrđuje da je keramika iz nekropole Klentnice okarakterizirana čvrsto strukturiranim ukrasom za razliku od ukrasa na posudi iz ostave Siče, koji je nepravilno i neprecizno izveden, te s pravom dovodi ovu analogiju pod upitnik (Kalafatić 2011: 89-90). Autor nadalje na temelju novih istraživanja u Mačkovcu 2009. godine, gdje se pojavljuje keramika s veoma sličnim metličastim ukrasom, problematizira dataciju keramike i čak cijele ostave Siče, te zaključuje da bi se trebala razmotriti datacija keramike u II. fazu (Kalafatić 2011: 91). Iako postoji nekolicina problema vezanih uz jasnu kronološku definiciju, smatram da ostava iz Siča sadrži više elemenata koji ju prije povezuju s III. fazom, jer neki od predmeta svakako ukazuju na pripadnost Ha A2 stupnju. Prije svega je riječ o sjekirama s Y ukrasom, koje su jasan pokazatelj Ha A2 stupnja, što je vidljivo i iz ostava izvan Hrvatske,

gdje je moguće pratiti jasan razvoj sjekira s ovakvim ukrasom od Ha A2 na dalje. Sjekira sa zaliscima iz ostave Siče, naime više nalikuje klasičnim, nadregionalnim oblicima Ha A2 stupnja koje iznose V. Rychner et al., nego starijim oblicima Ha A1 stupnja, tj. druge faze (Rychner et al. 1995: 457; Abb. 2:6). Naime, sjekire sa zaliscima starijeg Ha A stupnja mnogu su zdepastije, te ne smatram da su takve sjekire iz Velikog Nabrđa i Mačkovca I slične ovoj sjekiri iz Siča, kako je to navela Vinski-Gasparini (1973: 138). Mlađe su sjekire sa zaliscima pak puno „gracilnije“, izduženije i tanje, sa zaliscima koji su puno bliže jedan drugome nego što je to slučaj kod starijih sjekira ovoga tipa.

4.3. Interpretativna problematika ostava u kontekstu religioznosti i duhovnosti brončanog doba Karpatске kotline – sakralni značaj ostava i položaj ostave iz Siča unutar ove interpretacije

Ostave su same po sebi još uvijek predmet mnogih rasprava, posebice kada je riječ o karakteru njihova deponiranja za što još uvijek nema definitivnog odgovora. Ostavama se pozabavio velik broj arheologa, a njihov značaj detaljno je analizirao Harding (2000.). Harding se pita ako je deponiranje predmeta bilo utilitarna pojava u svojoj prirodi, kako to da je tadašnje društvo bilo voljno izgubiti toliki broj predmeta, te ako je riječ o votivnim ostavama kako su si mogli priuštiti isti taj gubitak (Harding 2000: 352)? Zanimljiva je i kronološka i geografska distribucija ostava u primjerice sjevernoj Hrvatskoj, gdje se najveći broj ostava može pripisati Br D i Ha A1 stupnju, dok s mlađim razdobljima njihov broj opada (Vinski-Gasparini 1973; Harding 2000.). U II. fazi kulture polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj najveći broj ostava koncentriran je na prostoru broskog Posavlja, te se čini mogućim za očekivati neke od lokalnih radionica koje su proizvodile te predmete, na kojima su vidljiva i neka regionalna obilježja. Kako prenosi H. Kalafatić, Bradley razlikuje ostave kao grobne ukope, vodene nalaze i ostave na suhom. (Kalafatić 2011:80). Jasno je da je mjesto pronalaska ostave signifikantno u analizi ove problematike. S druge strane, prema sadržaju, S. Hansen razlikuje ostave koje sadrže fragmentiranu rudu i slomljene, oštećene predmete (Brucherzdepots) i ostave koje sadrže dovršene, neoštećene i cijele predmete (Fertigwarendepots) ili predmete dobivene trgovinom i razmjenom (Händlerdepots) (Hansen 2013: 179). Generalno je mišljenje da se razlikuju votivne ostave i one trgovačko ljevačkog značaja. Tako K. Vinski-Gasparini (1973.) ističe nagli uspon metalurgije u razdoblju Br D i

Ha A1 stupnja, te na temelju uspona metalurgije pretpostavlja velik broj naselja, gustu populaciju i razvijenu trgovinu (Vinski-Gasparini 1973: 77). U posljednje se vrijeme ostavama temeljito bavio Svend Hansen (Hansen 1996-1998; 2002; 2013; 2016; 2012), a veliki doprinos istraživanju ovoga fenomena dala je i Carola Metzner-Nebelsick (Metzner-Nebelsick 2003; 2010). Čini se da S. Hansen podržava ideju koja ostave interpretira kao zavjetne darove bogovima, a koji su mogli sadržavati i druge predmete, od primjerice organskog materijala, koji nisu sačuvani, a ne isključivo metalne predmete (Hansen 2013: 185). Ova se postavka temelji i na analogijama sa starom Grčkom, u kojoj je zabilježeno često ostavljanje zavjetnih darova bogovima u hramovima i na drugim mjestima, a najčešće je riječ o metalnim predmetima koji su u velikom broju slučajeva ritualno lomljeni i uništavani. S. Hansen istu praksu uništavanja metalnih predmeta prije njihova deponiranja, spominje i na području Karpatske kotline, srednje i zapadne Europe (Hansen 2016: 186). Opcija koja predlaže sakralno objašnjenje deponiranja predmeta, čini se izglednijom, jer, ako bi bila riječ o ratnim zbivanjima zbog kojih su ljudi bili prisiljeni zakopati dio svoga imetka, morali bi postojati arheološki dokazi nekih većih ratnih katastrofa koje su se događale na tako širokom prostoru. Međutim, ratovanja je sigurno bilo i sigurno su neke ostave i profanog karaktera, no njihova masovna pojava na jednom veoma širokom prostoru morala bi u obzir uzeti drugu masovnu pojavu koja dovodi do ovakve reakcije, bilo da je riječ o masovnim ratnim katastrofama ili nečem drugom. Stoga se sakralni karakter ostava sve ozbiljnije počeo uzimati u obzir, pa iako možda nećemo ni saznati siguran odgovor, ova ideja neke od njih ipak pruža. S. Hansen (2013) s pravom ističe nedovoljnu pažnju koja se dosad posvećivala samom mjestu deponiranja ostave, za razliku od predmeta koje su one sadržavale. Velika većina ostava pronađena je izvan naselja i podalje od nekropola, najčešće na izoliranim mjestima, u Sloveniji primjerice – u planinskim područjima i u špiljama i jamama (Teržan 1999: 122). Tek ih je nekolicina pronađena u naseljima. Svakako je potrebno spomenuti Škocjan u Sloveniji – jamu koja je dugo korištena za deponiranje predmeta. B. Teržan (1999) definira ovu jamu kao sveto mjesto, u koje su se deponirali prestižni predmeti, uglavnom oružje i drugi predmeti ratničkog karaktera. Većina predmeta, zavjetnih darova, bila je ili izložena vatri ili slomljena ili oštećena na neki drugi način (Teržan 1999: 123). Ova jama nesumnjivo se povezuje s *axis mundi*, a predstavlja procijep i posrednika između svjetova. Činjenica je da bi arheologija krajolika mogla pružiti odgovore na pitanje odabira mjesta deponiranja ostave. Ovdje se nameće i pitanje utjecaja okoliša na formiranje religiozne misli brončanodobnog čovjeka, koja u svojoj naravi sigurno sadrži suodnos deponiranja kao takovog i njegove duhovne komponente, koja nam je za sada nedokučiva. Mjesto deponiranja od izuzetne je

važnosti, možda upravo zbog otkrivanja možebitnih svetišta. Zasada, na prostoru sjeverne Hrvatske, a i šire, u vrijeme kulture polja sa žarama, nisu pronađeni ostaci građevina koji bi mogli predstavljati svetište, pa je logično za pretpostaviti da su se kao sveta mjesta koristile određene pozicije u prirodi. Distribucija ostava može pomoći pri ubiciranju svetih mjesta, kao što je primjerice slučaj s lokalitetom Hallstatt, gdje je prilikom istraživanja starih putova prema rudniku, otkriven kilometar dug ritualni krajolik koji je obilježen ostavama, a S. Hansen pretpostavlja da su ove individualne formacije mogle poslužiti kao svojevrsno svetište (Hansen 2013: 180). Ostave koje su do sada pronađene na području Nove Gradiške, nažalost ne mogu poslužiti boljem razumijevanju problema mjesta deponiranja, jer detaljnih podataka o okolnostima nalaza uglavnom nema. Ostava iz Doline i ostava Mačkovac II, izorane su, dok o okolnostima nalaza ostave Mačkovac I pobližih podataka nema. Jedino se za ostavu iz Siča zna da je pronađena u bari koja se nalazila južno od naselja i bila je smještena u ćupu (Džaić 1989.). Pitanje je pak promjene krajolika od vremena deponiranja do vremena pronalaska, no činjenica je da deponiranje u barama, močvarama, jezerima i rijekama ima poseban religijski značaj. Poznato je da se za vode vjerovalo u starijim razdobljima da su svojevrsni prolaz između svjetova, stoga ne čudi deponiranje „dara bogovima“ ispod vodene površine. Posebno je pitanje da li je za ovakva deponiranja bila potrebna i posebna osoba – medijator između svjetova, koji ovaj „prijelaz“ čini lakšim i mogućim. Nešto dalje, na području broskog Posavlja, mogu se pratiti tzv. „ostave ljevača“. Naime, ovakve bi ostave mogle predstavljati svojevrsni specifikum, posebice kada je riječ o veoma kompleksnoj „mitologiji“ koja se veže uz ljevače i kovače. Već su se prvi metalurzi povezivali sa šamanizmom, a njihov poseban status proizlazio je iz „sakralne sfere tajnog znanja“ (Miličević-Bradač 2002: 79). U tom je kontekstu zanimljiva jakutska poslovice koju prenosi M. Miličević-Bradač (2002) – „Kovači i šamani potječu iz istoga gnijezda“. Uz to se metalu pripisivala posebna moć i samo su ljudi posebnih sposobnosti mogli savladati vještine izrade metalnih predmeta. U tu svrhu, M. Miličević-Bradač spominje jedan ranobrončanodobni ukop iz Engleske, s lokaliteta Upton Lovell, a riječ je osobi koja je zbog nalaza metalurškog alata s tragovima zlata, te perforiranih privjesaka od kosti i kremena, označena kao metalurg, zlatar i šaman u jednoj osobi (Miličević-Bradač 2002: 79). Dakle, ovakve ideje uopće nisu strane ni ljudima kasnog brončanog doba, posebice ako još uz sve to nadodamo i nezaobilaznu solarnu simboliku unutar koje se posebice ističu razni prikazi barskih ptica. Nažalost, o religijskoj hijerarhiji u razdoblju brončanoga doba u Karpatskoj kotlini, ne zna se gotovo ništa. E. Pázstor (2011) kao oblik religioznosti u brončanom dobu predlaže animizam – kao sustav u kojem svaka osoba na temelju kulturnog okruženja ima vlastitu varijaciju vjerovanja u vlastite bogove, duhove i

rituale, a koji se isprepliće s još jednim religijskim sustavom – onim proto-indoeuropskim (Pázstor 2011: 123). Proto-indoeuropski religijski sustav uglavnom se temeljio na raznim nebeskim božanstvima (Kristiansen, Larsson 2005.), a autorica smatra da je on bio ukorijenjen uglavnom kod elitnijih članova društvene zajednice. Nadalje postavlja pitanje koje se odnosi na posrednike između duhovnog i materijalnog svijeta koji s jedne strane izgleda više nalikuju šamanima, a s druge svećenicima, što nesumnjivo za sobom povlači i pitanje rekonstrukcije društvene stratifikacije (Pázstor 2011: 124). Zaključuje se da na osnovu arheoloških nalaza u brončanom dobu ne možemo utvrditi postojanje organizirane religije i profesionalnog svećenstva, niti sakralnih građevina. Prema tome, moguće je da se radi o svojevrsnom „prijelaznom“ razdoblju, u kojem osobe zadužene za duhovnost i religioznost ipak više nalikuju šamanima. Sam pojam „šaman“ u znanosti je još uvijek dvojben, ali ovdje se primjenjuje za osobe zadužene za spiritualni život zajednice koja još uvijek nema čvrsto organiziran religijski sustav i profesionalno svećenstvo. M. Eliade (1951) ga je definirao kao oblik duhovnosti čiji pripadnici, šamani, mijenjaju stanje svijesti kako bi putovali na Nebo ili u Podzemlje i koji su sposobni određenim tehnikama ostvariti putovanje duše po *axis mundi*. Već spomenuti animalni simbolizam u brončanom dobu jednako se tako može povezati sa šamanizmom, gdje upravo ptica predstavlja glavnog vodiča na šamanovu putu u druge svjetove, što je vidljivo iz nebrojenih analogija iz raznih vremenskih razdoblja na području cijelog Euro-Azijskog kontinenta. Kada je riječ o Karpatskoj kotlini i brončanom dobu, jedna od interpretacija kolica iz Dupljaje upravo se temelji na šamanizmu, gdje bi ptica predstavljala šamana ili šamanku na putu na Nebo (Pázstor 2011: 138). Ovakvi prizori ptice koja je na neki način povezana sa solarnom simbolikom i Nebom, u brončanom su dobu Karpatske kotline toliko česti da njihov značaj nikako ne treba zanemariti. Ostave svakako imaju veoma važnu ulogu pri razumijevanju religioznosti u brončanom dobu na prostoru Karpatske kotline, no smatram da ih je potrebno promatrati u kontekstu cjelokupne religioznosti i duhovnosti toga razdoblja, koliko to arheološki nalazi dopuštaju. Nažalost, jedino na osnovu čega je moguće doći do nekih zaključaka o religiji i duhovnosti toga razdoblja, jesu način ukopa pokojnika, posebni nalazi i simboli koji se nalaze na određenim predmetima. Stoga je nužno koristiti sve dostupne paralele kako bi se taj, veoma važan segment života tadašnjih ljudi, barem malo rasvijetlio. Deponiranje predmeta predstavlja idealnu šansu jedino ako se u obzir uzmu svi parametri – sadržaj i karakter ostave, kontekst, okolni krajolik, obrasci koje je moguće pratiti na užem i širem prostoru i sve ostalo što je u trenutku pronalaska i analize dostupno.

V. LOKALITETI U DOLINI

5.1. *Dolina – geografski položaj*

Selo Dolina nalazi se na lijevoj obali rijeke Save, južno od Nove Gradiške, na suprotnoj strani savske obale od poznatog nalazišta Donja Dolina u Bosni. Rijeka teče s južne strane sela, a na sjeveru se nalaze polja i hrastova šuma. S položaja Pozajmišta, zapadno od sela, potječu prvi arheološki nalazi s ovog područja (Ložnjak Dizdar, Mihaljević 2015: 8). Nalazište koje se u Dolini najviše ističe jesu grobni humci koji se nalaze na položaju Glavičice.

5.2. *Povijest istraživanja*

Povijest istraživanja lokaliteta kod sela Doline opširnije su iznijele D. Ložnjak Dizdar i M. Mihaljević u katalogu koji je objavljen 2015. godine. Autorice ističu niz slučajnih nalaza s područja Doline koji su pronalazeni još od 19. stoljeća, te u to vrijeme uglavnom prenešeni u strane, ali i domaće muzeje (Ložnjak Dizdar, Mihaljević 2015: 8; Dizdar 2015: 13). Tu svakako treba istaknuti već analiziranu ostavu, ali i mač tipa Boiu II, zbog kojega se dugo vremena smatralo da tumuli pripadaju srednjem brončanom dobu. Upravo zbog postojanja ovih tumula počela su sustavna arheološka istraživanja u lipnju 2009. godine u suradnji Instituta za arheologiju u Zagrebu i Gradskog muzeja Nova Gradiška, koja traju do danas, te je utvrđeno da tumuli i njihov pripadajući materijal datiraju u kraj mlađeg brončanog i početak starijeg željeznog doba (Ložnjak Dizdar, Mihaljević 2015: 8-10). Na položaju Babine grede koji je blago povišen i smješten nedaleko rijeke Save, utvrđeno je i postojanje nizinskog

naselja, dok se tumuli nalaze nedaleko na sjeverozapadu (Ložnjak Dizdar, Mihaljević 2015: 8-10). Zahvaljujući sustavnim arheološkim istraživanjima provedena su i geodetska snimanja šireg područja Doline, te razne interdisciplinarnе analize prikupljenih uzoraka što omogućava detaljniji uvid u život tadašnjih stanovnika Doline, koja se nalazi na granici kulturnih utjecaja istočnohalštatskog i zapadnobalkanskog kruga (Dizdar 2015: 15-16). Na temelju dosad analiziranog materijala autori već spomenutog kataloga smatraju da tumuli u Dolini pripadaju kulturnoj grupi Donja Dolina – Sanski Most (Ložnjak Dizdar, Mihaljević, ur. 2015.).

5.3. *Ostava iz Doline*

Ostava iz Doline pronađena je na položaju Krčevine i prodana je u Njemačku, gdje se čuva u Prähistorischen Staatssammlung (Prapovijesnoj državnoj zbirici) u Münchenu. Ostavu je u potpunosti objavio P. Schauer 1977. godine, a ona obuhvaća velik broj predmeta, počevši od sjekira i srpova, do ostataka mačeva i drugih predmeta. U cjelokupnoj se ostavi možda upravo najviše ističu mačevi. Prvi od njih jest dio mača s drškom u obliku jezička koji je P. Schauer (1977) definirao kao tip Vyšný Sliach. Drugi mač jest tip mača s punokovinskom drškom, koji je također očuvan samo fragmentarno, a od trećeg je mača očuvan samo donji dio sječiva (Schauer 1977: 94; Abb. 1:2,3,6). Pronađeno je ukupno 42 srpa, od kojih neke karakteriziraju zavnuti vrhovi, a dva su srpa namjerno izrazito savijena i time neupotrebljiva (Schauer 1977: 115). Izdvajaju se jezičasti srpovi s drškom u obliku lastina repa, jezičasti srpovi s urezanim rebrima na rubovima i glatkim srednjim rebrom, jezičasti srpovi s glatkom drškom bez ukrasa, jezičasti srpovi s urezanim rešetkama na drškama, jezičasti srpovi s drškom u obliku lastina repa i tri glatka rebra na dršku, srpovi s bogato ukrašenim drškama, te jezičasti srpovi s drškom u obliku lastina repa na kojoj su urezana rebra na rubovima i dva glatka srednja rebra, a izdvojena su i tri jezičasta srpa napravljena od bakra (Schauer 1977). Primjećuje se da su neki tipovi srpova iz Doline veoma nalik srpovima pronađenim u ostavi iz Siča. Osim toga, slični srpovi pronađeni su i u Slavonskom Brodu (Harding 1995: T. 63, 64). Neki od srpova imaju oznake za koje P. Schauer smatra da predstavljaju simbol proizvođača, tj. metalurga. Ostava je sadržavala i poveći broj sjekira, od kojih se mogu izdvojiti one sa raznim varijacijama visećeg „V“ ukrasa, a većina sjekira ima ušicu. Od ostalih se nalaza iz ove ostave mogu izdvojiti fragment savijenog noža, fragment jedne manje oštrice, dio pojase kopče/kuke, masivna narukvica s križno preklapljenim krajevima i ukrasom snopova linija koje čine cik-cak uzorak, te narukvica za nadlakticu ili nanogvica sa zadebljanim krajevima

na svakoj strani (Schauer 1977). Potrebno je istaknuti i brončani lim dužine 41cm i širine 4,2cm za koji se smatra da je bio podstavljen organskim materijalom. Lim je ukrašen punciranjem, a ukras se proteže sa po dvije puncirane linije duž krajeva i po sredini. Na krajevima se nalaze četiri rupe koje su vjerojatno služile za učvršćivanje lima kako bi dobio kružni oblik. P. Schauer smatra da se zbog male širine i vidnih tragova iznošenosti na sredini ovaj lim mogao nositi kao ogrlica (Schauer 1977: 116).

Kada je o datiranju ove ostave riječ, P. Schauer je ostavu generalno datirao u stariju fazu kulture polja sa žarama, od čega većina pripada starijim stupnjevima starije faze, tj. Ha A1. Mač s drškom u obliku jezička pripada mlađem, Ha A1 stupnju. P. Schauer svoju dataciju temelji na analogijama s materijalom iz ostava Čermožiše, Donja Bebrina, Podcrkavlje, Slavonski Brod, Kér, Szentes-Nagyhegy, te ostavama Kisapáti stupnja (Schauer 1977). Autor je jedno poglavlje posvetio i razlozima deponiranja ove ostave. Može se primjetiti da su neki predmeti namjerno uništeni, što vjerojatno ide u prilog tome da bi ostava mogla biti sakralnog karaktera. S. Hansen je primjerice, nekoliko svojih radova (Hansen 1996-1998; 2002; 2013; 2016; Hansen et al. 2012) posvetio upravo uništavanju predmeta prije deponiranja, što može odražavati ritualni karakter. Nažalost, gotovo ništa se ne zna o okolnostima nalaza ostave iz Doline da bi se konačan zaključak mogao sa sigurnošću utvrditi.

5.4. *Tumuli u Dolini i njihov širi kulturni značaj*

Prije nego se pristupi predstavljanju i analizi dosad istraženih segmenata kulturne ostavštine stanovnika onodobne Doline, smatram potrebnim prikazati generalno poimanje tumula, kako u krajoliku, tako i u duhovnom životu, kojim su se pozabavili brojni arheolozi koji se bave brončanim i željeznim dobom. Tako se na temelju dosadašnjih razmišljanja i razmatranja „tumul“ ili „grobnih humak“ može najlakše definirati onako kako to donosi B. Govedarica u svom članku „Ideološki značaj grobnih tumula i sakralna simbolika kruga“, a riječ je o nalazištu koje spada u domenu kulta mrtvih, tj. mjesto je gdje se ispod nanešenog zemljanog humka koji predstavlja karakterističan grobni spomenik nalaze pojedinačni ili skupni grobovi (Govedarica 2010: 5). Tumul predstavlja važan marker u vremenu i prostoru i obilježen je simbolikom koja se *suo tempore* veže uz duhovnost, moć i kult predaka. I kasnije se tumuli vežu uz brojna narodna vjerovanja i običaje, pa tako i A. Harding (2011) navodi

neke od narodnih priča u kojima je uočljivo da su tumuli bili i ostali predmet „strahopoštovanja“ vezan uz nadnaravne pojave i bića (Harding 2011: 25). Tumul je na taj način predstavljao važan duhovni iskorak u kojem čovjek dobiva božanska obilježja i prva je monumentalna građevina za koju se sa sigurnošću može reći da je posvećena čovjeku, a ne bogu (Govedarica 2010: 5). U brojnim se tumulima najviše ističu oni kneževskog karaktera jer pružaju uvid u promjene koje se događaju u tadašnjem društvu. *À propos* toga, riječ je o novoj organizaciji društva koja pretpostavlja postojanje njegovih elitnih članova koji su si mogli priuštiti kako bogat ovozemaljski, tako i zagrobni život. Tumul kao takav predstavlja i antropogenu promjenu u krajoliku, posebice kada je riječ o stepskim područjima u kojima se tumuli posebno ističu i predstavljaju trajno sjećanje na pretke. Posebno je pitanje sekundarna upotreba tumula kako bi se nastavilo sahranjivanje u novijim razdobljima, što ističe i B. Govedarica (2010). Autor spominje stepska područja oko Crnoga mora gdje su do novoga vijeka tumuli bili najčešće mjesto sahranjivanja, te jugoistočnu Europu gdje su se na nekim mjestima takvi običaji postavljanja modernih groblja na tumule održali i do danas, a kao primjer donosi fotografiju kurgana iz Cincarene u Moldaviji (Govedarica 2010: 7; sl. 11). I Dolina je ovdje svakako važan primjer, upravo zbog groblja iz 20. stoljeća koje se i danas nalazi na najvećem vidljivom tumulu. Objašnjenje ovakvog poteza može se vrlo jednostavno objasniti samim geografskim položajem sela Dolina koje se nalazi uz rijeku Savu i koje je samim time podložno poplavama. Zbog toga je jasno da su ljudi izabrali povišeni položaj iz isključivo praktičnih razloga. Međutim, ovo je groblje napušteno u drugoj polovici 20. stoljeća i groblje je u selu Dolini danas na drugoj lokaciji. Osim toga, sam odabir lokacije tumula za seosko groblje dovodi do određenih problemskih pitanja, pošto je lokalitet s tumulima poprilično udaljen od sela, a do njega se dolazi cestom koja vodi prema Mačkovcu dok je lokacija okružena poljoprivrednim zemljištima i šumom. Logično je stoga da se postavlja pitanje zašto su stanovnici ovoga sela odabrali lokaciju koja je od sela znatnije udaljena, iako je poznato da su u gotovo svim selima toga prostora groblja u njihovu sklopu ili neznatno udaljena. Ono što je zasad jasno jest da su se stanovnici na tom groblju pokapali za visokog vodostaja Save. U svakom je slučaju vidljivo da moderno groblje na tumulu u Dolini nije izolirani primjer i da je ovakva praksa bila raširena i u drugim dijelovima Europe.

Nadalje, kada je o razumijevanju pojave tumula riječ, B. Govedarica (2010) ističe simbolizam kruga kao savršene forme u konstruiranju ideje nastanka tumula. Tako je duhovna pozadina kruga prisutna u mnogim kulturama diljem svijeta, a u sebi sadržava misao o savršenosti, vječnosti i promjeni, stalnog kretanja, ponovnog rađanja i magične zaštite od zla

(Govedarica 2010). Tako sama forma tumula kao kultnog mjesta može predstavljati veći spiritualni značaj od onoga što se krije ispod nje.

Slika 9. Veliki tumul u Dolini s modernim grobljem na njegovu vrhu (foto: Margareta Mikić)

Posebno je pak pitanje uloga tumula kao kasnobrončanodobne pojave u formiranju halštatske kulture. Iako je pokapanje pod tumulima poznato i iz ranijih razdoblja (npr. srednjobrončanodobna kultura grobnih humaka) i ne predstavlja značajnu novinu u brončanom dobu, tek početkom starijeg željeznog doba pokapanje pod tumulima postaje raširena moda. Ovim se pitanjem detaljnije pozabavio Ch. F. E. Pare, te smatra da se ta moda proširila iz sjeverozapadnog alpskog područja (Pare 2003). Tu se dakako nameće i problem „prijelaza“ iz kasnog brončanog u starije željezno doba, tj. iz kulture polja sa žarama u halštatsku kulturu. Dolina u ovom slučaju predstavlja ključan element u razumijevanju tog „prijelaza“ na prostoru kontinentalne Hrvatske, ali i na širem srednjoeuropskom prostoru. Ch. F. E. Pare (2003) smatra da se taj prijelaz očituje upravo u promijeni pogrebnih običaja, kada se s pokapanja spaljenih pokojnika u urnama u ravim grobljima prelazi na pokapanje spaljenih pokojnika pod tumulima. Ovaj „prijelaz“ u nekim je dijelovima srednje Europe uočljiv nešto ranije nego što je to slučaj s perifernim područjima, a ponajprije je to sjeverozapadno područje Alpa, gdje do ove pojave dolazi za vrijeme prijelaza Ha B2 u Ha B3 stupanj (Pare 2003: 77). I u slučaju Doline Pareova tvrdnja je primjenjiva, pošto se ovi tumuli datiraju u

kraj Ha B3 i Ha C1a stupanj (Pare 1998: 299; Ložnjak Dizdar, Gavranović 2014: 15). Međutim, Ch. F. E. Pare zaključuje da se prvi tumuli nakon disperzije iz sjeverozapadnog područja Alpa na istoku mogu uočiti tek od Ha C1a stupnja (Pare 2003: 88). Iznesena datacija tumula u Dolini bez sumnje otvaramogućnost za neke nove hipoteze o širenju mode tumula, posebice tako daleko na jugoistok, *de facto* na rub područja rasprostiranja kulture polja sa žarama i istočnog halštatskog kruga.

5.5. *Datacija i pogrebni ritual*

Iako se dosad pretpostavljalo da grobove pod tumulima iz Doline treba datirati u srednje brončano doba, zbog pronalaska mača tipa Boiu II, međutim, kako to iznose D. Ložnjak Dizdar i M. Gavranović (2014) sahranjivanje se može ograničiti na trajanje između 80 i 100 godina, dok se datacija kreće od kraja Ha B3 stupnja kroz cijeli Ha C1a stupanj prema Pareu (Ložnjak Dizdar, Gavranović 2014: 15; Pare 1998: 298-299). Navedeni stupnjevi zapravo su oznaka prijelaza iz mlađeg brončanog u starije željezno doba.

Kada je o pogrebnom ritualu riječ, trebalo bi ga se razdvojiti u najmanje dva segmenta, i to: onaj koji upućuje na usvajanje novih kulturnih tekovina i ideja, te onaj iz kojega se iščitava tradicija kulture polja sa žarama. Upravo se ovim problemom pozabavila D. Ložnjak Dizdar u već spomenutom katalogu. Naime, pod svakim istraženim tumulom bile su pokopane jedna ili dvije osobe, dok su spaljene kosti i ostaci nošnje polagani u urnu ili vreću od organskog materijala (Ložnjak Dizdar 2015: 19). Uz ostatke pokojnika, kao priloge su pronađene i kosti spaljenih životinja, te posude u kojima je bila popudbina za put u zagrobni život (Ložnjak Dizdar 2015: 20). Autorica nadalje ističe elemente koji upućuju na tradiciju kulture polja sa žarama i one nove koje dolaze s početkom željeznoga doba. Element koji svakako upućuje na jake veze s tradicijom kulture polja sa žarama je spaljivanje mrtvih i njihovo polaganje u urnu, dok je nasipavanje tumula moda koja se pojavila na početku željeznoga doba (Ložnjak Dizdar 2015: 20). Uočljivo je da su stanovnici Doline, iako gotovo na rubnom području kako kulture polja sa žarama, tako i istočnog halštatskog kruga, veoma brzo usvojili nove ideje koje su se javile s početkom željeznoga doba, što upućuje i na pojačanu komunikaciju i razmijenu ideja s udaljenijim područjima. D. Ložnjak Dizdar (2015) kao najbližu analogiju ovim tumulima navodi mlađe tumule u Kaptolu, dok su se stanovnici tadašnje Donje Doline s druge

strane rijeke pokapali biritualno. Nadalje problematizira postojanje samo jednog ili dva groba pod nekoliko tumula, dok se za ostatak stanovništva pretpostavlja kako su se pokapali u ravnim grobovima. Moguće je da se radilo o elitnijim članovima zajednice koji su vjerojatno zbog svog povoljnijeg društvenog položaja bili otvoreniji prihvaćanju novih ideja koje su mogle podrazumijevati nove religiozne pojave, nove pojave u načinima ekspresije moći ili jednostavno „modu“. Međutim, odgovori na ovo pitanje doista mogu varirati, a razriješenje ove problematike sigurno leži u daljnjim istraživanjima ovoga lokaliteta, pa tako i novim spoznajama.

5.6. *Korpus nalaza – keramika*

Iako zbog brojnih zanimljivih metalnih nalaza keramika iz grobova pod tumulima u Dolini pada u drugi plan, potrebno joj je posvetiti nešto više pozornosti. Dosada naime nije objavljen jedan sveobuhvatni znanstveni rad koji bi uključio detaljnu analizu keramike i metalnih nalaza, što je i razumljivo pošto istraživanja ovog lokaliteta još uvijek traju. Ovdje će se prikazati tek nekoliko reprezentativnih primjeraka keramičkog posuđa na temelju onoga što je dosada objavljeno o ovome lokalitetu. Potrebno je istaknuti da je velik broj posebnih keramičkih nalaza iz dosad istraženih grobova, veoma kvalitetan i ukrašen. Tu se dakako ističe nekoliko posuda koje će se ovdje prikazati. Iz tumula 6 poznato je nekoliko ukrašenih posuda od kojih se ponajviše ističe lonac zaobljenog tijela i ljevkastog vrata, ukrašen snopovima vodoravnih i okomitih cik-cak linija s ravnom linijom u sredini (Ložnjak Dizdar, Mihaljević, ur. 2015: 39, Sl. 2). Urezane su linije ispunjene inkrustacijom, dok je rub posude ukrašen kosim kaneliranjem. U istom grobu pronađeno je još nekoliko zanimljivih posuda, poput dvije posude (jedna od njih u ulozi urne) bikoničnog tijela i ljevkastog ruba, ukrašenih snopovima obrnutih žlijebljenih „V“ ukrasa u gornjem dijelu tijela, a razlikuju se u boji – urna je tamnosmeđa, dok je druga posuda oker boje, te su obje polirane obrade (Ložnjak Dizdar, Mihaljević, ur. 2015: 38 (Sl. 6) -39 (Sl. 1)). Ovaj grob sadržavao je još nekoliko posuda: zdjelu zaobljenog tijela i uvučenog vodoravno kaneliranog ruba s funkcionalno dekorativnim dodatkom na najširem dijelu, šalicu zaobljenog tijela s naglašenim ramenom i ravnim rubom, trakastom ručkom koja nadvisuje rub, te cik-cak inkrustiranim vodoravnim linijama u gornjem dijelu i rubom ukrašenim kosim kaneliranjem i lonac zaobljenog tijela i izvučenog ruba s ukrasom vodoravne plastične trake s otiscima prstiju na ramenu posude iz koje na tri

dijela izlaze tri okomite plastične trake (Ložnjak Dizdar, Mihaljević 2015: 40, Sl. 3, Sl. 4, Sl. 5). U grobu 2 tumula 8, također je pronađena posuda crvenkaste boje s ukrasom cik-cak linija s inkrustacijom, te još dvije posude, dok je u grobu 1 pronađena posuda s ručkom, kosim izljevom i kaneliranim trbuhom (Ložnjak Dizdar, Gavranović 2014: 15-16; Fig. 4). U keramičkim se oblicima još uvijek očituje tradicija kulture polja sa žarama, s tendencijom prema inovacijama, ali ponajprije u ukrasu. Ukas vodoravne plastične trake s otiscima prstiju nije toliko signifikantan za datiranje ove keramike, jer ga je moguće pratiti kroz cijelo trajanje kulture polja sa žarama, ali i u starijem željeznom dobu. S druge strane zanimljivost iz aspekta inovacije predstavlja urezani cik-cak ukras s inkrustacijom koji je uočljiv na nekoliko posuda iz Doline. D. Ložnjak Dizdar i M. Gavranović ističu nekoliko lokaliteta s kojih potječe keramika koju je moguće komparirati s onom iz Doline, a koji su ponajprije povezani sa sjevernom Bosnom (Ložnjak Dizdar, Gavranović 2014: 23). Tako se kao primjeri mogu spomenuti osim nekih lokaliteta u Vojvodini i visinska naselja Pivnica, Vis, Brdašće, Zemunica i Zecovi, te paljevinska groblja iz Petkova Brda i Mekote (Ložnjak Dizdar, Gavranović 2014: 23). Osim ovih lokaliteta, isti način ukrašavanja i ukrasni motiv uočljiv je i na zapadnijim lokalitetima poput naselja kod Dubovca u blizini Karlovca, Kiringrada i Belaja, grobalja u Trešćerovcu i Ozlju. U susjednoj Sloveniji pak, ističu se lokaliteti grupe Ruše – Ruše, Hajdina i Podbrežje, zatim Lepa Raven kraj Poštele i Brinjeva Gora (Ložnjak Dizdar, Gavranović 2014: 23-26). Raširenost ovoga ukrasa, ali i neke druge pojave, ukazuju na nesumnjivu komunikaciju stanovnika Doline sa žiteljima sjeverne Bosne, ali i sa drugim područjima istoga kulturnog kruga.

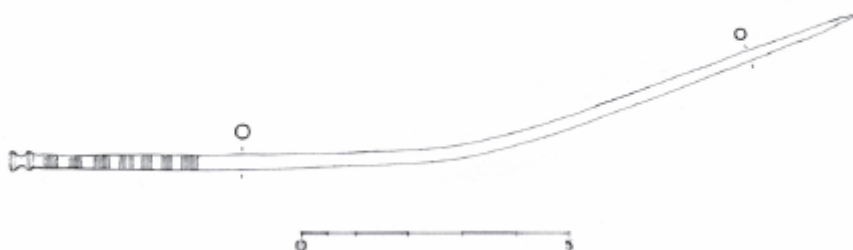
5.7. *Korpus nalaza – metalni nalazi*

Iz tumula u Dolini potječe veći broj veoma zanimljivih metalnih predmeta na osnovu kojih je moguće zaključiti mnogo toga o načinu života tadašnjih žitelja Doline. Godine 2009. i 2010. Detaljno su istražena dva tumula (tumul 6 i tumul 8), u čijim je pripadajućim grobovima pronađeno nekoliko iznimnih predmeta (Ložnjak Dizdar et al. 2011: 43). Osim već opisanih keramičkih nalaza, iz tumula 6 potječe željezna dvopetljasta fibula s trokutastom nogom i lukom rombičnog presjeka, prema Gabrovcu tip 2a, za koju se paralele pronalaze u grobu 250 u Ljubljani (Ložnjak Dizdar et al. 2011: 43; Ložnjak Dizdar, Mihaljević, ur. 2015: 36, Sl. 1). Međutim, potrebno je upozoriti na jednu manju razliku koja se javlja između ovih

dviju fibula, naime, nožica fibule iz Doline u obliku je pravilnog trokuta, ravnih strana, dok nožica fibule iz groba 250 u Ljubljani ima dvije neravne stranice, uvučene prema unutra (Puš 1970: T. 50:8). Ovakve fibule opisao je S. Gabrovec i njihova pojava u dolenskoj skupini na prostoru Slovenije uvrštava se u stupanj Podzemelj I (po Gabrovcu), tj. u Ha B3 (Gabrovec 1987: 40). Potrebno je naglasiti da stupanj Podzemelj I, a djelomično i Podzemelj II, traje istovremeno s ljubljanskom skupinom kulture polja sa žarama. Stoga ne čudi da se i u stupnju Podzemelj I prvi put pojavljuju razne varijante dvopetljastih fibula, a većina ih je u starijoj fazi izrađena od željeza (Gabrovec 1987: 40). S. Gabrovec (1987.) nadalje ističe da najstarije varijante ovakvih fibula imaju trokutastu nogu, dok su rijeđe visoke pravokutne. Ovakve se fibule susreću ponajviše na prostoru Slovenije, dok su izolirani primjerci poznati iz Glasinca i Vukovara (Ložnjak Dizdar, Gavranović 2014: 20). Iz istoga groba potječe veći broj, tj. oko stotinu zakovica s kalotastom glavicom od brončanog lima promjera 0,6mm i dužim trnom (Ložnjak Dizdar, Mihaljević, ur. 2015: 36, Sl. 1). One same po sebi ne pružaju neke značajnije informacije, nego navedeno ovisi o načinu interpretacije njihove funkcije. D. Ložnjak Dizdar i M. Gavranović (2014.) predlažu dvije moguće interpretacije koje bi mogle poslužiti pri rekonstrukciji cjelovitog predmeta kojega su ove zakovice dio. Naime, moguće je da su ove zakovice bile sastavni dio odjeće – pojasa, plašta ili prsluka, ili je riječ o zdjelastoj kacigi grupe Libna (Ložnjak Dizdar, Gavranović 2014: 20; Ložnjak Dizdar et al. 2011: 43). Ako bi bila riječ o zdjelastoj kacigi, mogle bi se pretpostaviti zanimljive teze, pošto su zdjelaste kacige uglavnom specifične za dolensku kulturnu skupinu (Gabrovec 1987: 38), no čiji utjecaji dopiru i dalje pa ih tako u Hrvatskoj pronalazimo i na lokalitetu Budinjak (Škoberne 1999: 72). U tom bi se slučaju ova granica sigurno pomaknula dalje na istok. Svakako, ova dva nalaza iz groba 1 iz tumula 6 upućuju na nesumnjive kontakte sa zapadom, ponajprije istočnoalpskim prostorom (Ložnjak Dizdar et al. 2011; Ložnjak Dizdar, Gavranović 2014.).

Iz tumula 8, osim ulomaka brončane narukvice okruglog presijeka i ulomaka brončane fibule okruglog presijeka s bikoničnim dugmetom iz groba 1, potječe i brončana igla (Slika 8.) s malom vazolikom glavicom ukrašena u gornjem dijelu sa sedam snopova vodoravnih urezanih linija (Ložnjak Dizdar, Mihaljević, ur. 2015: 33, Sl. 1). Igle s vazolikom glavicom česte su na prostoru srednje Europe i uglavnom se datiraju u kasni Ha B stupanj (Heynowski 2014: 131-132). Tako su ove igle veoma uobičajene na grobljima Stillfried grupe u Donjoj Austriji, te Transdanubiji i sjevernoj Hrvatskoj (Ložnjak Dizdar, Gavranović 2014: 19; Lochner 1994: 220-221; Abb. 116). Spominju se i na prostoru Švicarske, gdje se isto tako

datiraju u Ha B3 stupanj (Rychner et al. 1995: 477-479; Abb. 19: 4,5). Ono čime se igla iz Doline ističe jest vrlo mala glava i već spomenuti ukras. Igle s malom vazolikom glavicom analizira i C. Metzner-Nebelsick i označava ih tipičnima za Ha B3 stupanj, te napominje njihovu raširenost, između ostaloga, i u južnoj Njemačkoj (Metzner-Nebelsick 2002: 46; Abb. 191). Paralele za ovu iglu, D. Ložnjak Dizdar i M. Gavranović pronašli su u ostavama Badacsonytomaj i Celldömök-Sághegy, te na nekropolama u Rušama i Pobrežju (Ložnjak Dizdar, Gavranović 2014: 19; Pahič 1972: T. 10:9). Igle iz Ruša danas se čuvaju u Universalmuseum Joanneum u Grazu, a u katalogu arheološke zbirke predstavio ih je M. Mele (Mele 2011: 32-33; Kat. 8: 6; Pare 1998: 345; Abb. 25:28). One se vrlo lako mogu povezati s iglom iz Doline, što je ponajviše vidljivo u veoma maloj glavici.

Slika 10. Brončana igla s malom vazolikom glavicom iz tumula 8 (Prema: Ložnjak – Dizdar, Gavranović 2014: 17, Crtež: Krešimir Rončević)

Pri iskopavanju tumula 9 2013. godine pronađena su dva brončana predmeta: igla s lukovičastom glavicom i brončano dugme. O igli s glavicom u obliku lukovice ne može se ovdje puno toga reći, osim da ovakav tip igle Vinski-Gasparini spominje prvi put unutar III. faze kulture polja sa žarama sjeverne Hrvatske, te ih tako datira u stupanj Ha A2 (Vinski-Gasparini 1973: 136). U grobu 1, osim navedene igle, pronađeno je i brončano dugme koje oblikom nalikuje klobuku gljive. D. Ložnjak Dizdar i drugi autori članka u kojemu je podnesen izvještaj o iskopavanju 2013. godine, smatraju da se najbliža paralela ovakvom dugmetu pronalazi na lokalitetu Tešnja iz groba 1 (Ložnjak Dizdar et al. 2014: 96). Međutim, potrebno je napomenuti da oblik gornjeg dijela ovoga dugmeta podosta podsjeća na dijelove konjske opreme trako-kimerijskog utjecaja iz vremena prijelaza brončanog u željezno doba (Metzner Nebelsick 1996; 2002; Patek 1993: Abb. 10, 90.).

I iskopavanje tumula 5 pružilo je veoma zanimljive nalaze. Tumul je bio promjera 20m, a grob 1 sastojao se od pravokutne drvene konstrukcije, a potom su u grob nasipani ostaci lomače na koje je položena žara sa zdjelom kao poklopcem (Ložnjak Dizdar et al. 2014: 96). Sa sjeverne strane urne bila je položena brončana kaciga, koja predstavlja veoma zanimljiv nalaz, dok je s južne strane položena životinjska čeljust, a u tragovima gorevine pronađeni su brojni komadi bronce koja je gorila zajedno s pokojnikom (Ložnjak Dizdar et al. 2014: 96). Veoma je zanimljiv nalaz brončane kacige koju je D. Ložnjak Dizdar (2014.) definirala kao zvonasti tip i koja je veoma dobro očuvana. Autorica ističe kako ovu kacigu iz Doline od ostalih kaciga toga tipa na prostoru Podunavlja razlikuje to da je gornji cijevasti dio za krijestu pričvršćen zakovicama na kalotu kacige (Ložnjak Dizdar et al. 2014: 97). O ovom konkretnom nalazu ne može se trenutno nešto detaljnije reći dok rezultati istraživanja ne budu objavljeni. No, o zvonastim kacigama u posljednje je vrijeme mnogo toga napisano (Metzner-Nebelsick 2002.; Born, Hansen 2002.; Mörtz 2010.; Mödlinger et al. 2013), a već ih je P. Schauer datirao u Ha B3 stupanj (Ložnjak Dizdar et al. 2014: 97). Općenito se zvonaste kacige po obliku mogu podijeliti na 2 tipa: konične i okrugle, dok se datacijski smještaju na sam kraj kasnog brončanog doba (Mörtz 2010: 362). Jasno je vidljivo da ove kacige potječu s prostora Karpatske kotline od kuda se šire dalje i dospijevaju do Baltika, tj. sjeverne Njemačke i Poljske, ali i Italije, stoga ne čudi njeno pojavljivanje u Dolini (Ložnjak Dizdar et al. 2014: 97; Mörtz 2010; Born, Hansen 2002.). Isto je tako veoma zanimljivo pojavljivanje ovih kaciga u kontekstu koji upućuje na određene ritualne radnje, pa ih se tako na prostoru gornjeg Potisja nalazi u ostavama ritualnog karaktera (Mörtz 2010). Ukop ove kacige kao oproštajnog dara pokojniku, zajedno s dijelom životinjskom čeljusti i urnom u sredini, može puno doprinijeti pri pokušaju razumijevanja pogrebnih običaja stanovnika Doline, ali i šireg posavskog prostora. Ovakav raspored urne, kacige i životinjske čeljusti, u usporedbi s deponiranjem ovakvih kaciga u ostavama ritualnog karaktera (Mörtz 2010), također može pomoći pri generalnom razumijevanju uloge određenih predmeta u religioznom životu ljudi s kraja brončanog i početka željeznog doba. Međutim, da bi se odgovorilo na navedena problemska pitanja, potrebno je pričekati detaljnije analize i rezultate ovih relativno novih istraživanja.

Osim metalnih predmeta pronađenih tokom iskopavanja tumula, ističe se i jedan slučajno pronađeni predmet. Riječ je o djelomično tordiranoj ogrlici, torkvesu, izrađenom od željeza, okruglog presjeka, pločasto raskucanih i cjevasto savijenih krajeva (Ložnjak Dizdar, Mihaljević 2015: 30; Sl. 1). Zasad o ovoj ogrlici nema bližih podataka.

5.8. *Korpus nalaza – ostali nalazi*

Osim keramike i predmeta izrađenih od metala – bronce i željeza, pri iskopavanju tumula u Dolini pronađeno je i nekoliko predmeta izrađenih od drugih materijala, poput kosti i kamena. Tu se ponajprije ističe grob 1 iz tumula 6, u kojemu su pronađena dva privjeska kružnoga oblika izrađena od kosti i jedan kameni brus. Oba privjeska od kosti promjera su 3,5cm i imaju rupu u sredini. No, ipak se ističe jedan od ta dva privjeska, sa zanimljivim ukrasom koncentričnih kružnica na obje strane privjeska, pa i na bočnoj strani (Ložnjak Dizdar, Mihaljević, ur. 2015: 36; Sl. 3, Sl. 4). Ovakav ukras koncentričnih kružnica doista je bio raširen u razdoblju kojemu pripadaju tumuli u Dolini, pa ga je tako moguće naći i na drugim materijalima, ponajviše keramici. Ako je riječ o ovakvom ukrasu isključivo na kosti, kao primjer može se navesti nalaz kosti iz groba 137 u Doroslovu, na kojem se nalazi isti takav ukras kao na privjesku iz Doline, a datira se na sam početak željeznog doba (Tasić 1994: 15, T. II.; Metzner-Nebelsick 2002: 136, Abb. 46:8). No, najbliža paralela ovakvom privjesku povezuje se s lokalitetom Ságghedy, čije je nalaze Patek (1968) datirala od Ha B do Ha D stupnja. Iako se ne može postaviti preciznija datacija ovih predmeta od kosti, u svakom se slučaju oni mogu datirati u vrijeme mlađe faze kulture polja sa žarama pa sve do starijeg željeznog doba, što se ipak poklapa s razdobljem u kojemu se pokapalo na groblju u Dolini. Naime, dva koštana kružna predmeta s lokaliteta Ságghedy, sličnog su promjera kao i predmet iz Doline (3,7 – 3,8 cm). Jedan od njih nema rupu u sredini, nego pet malih koncentričnih kružnica u središtu oko kojih su malo udaljenija dva reda isto tako malih koncentričnih kružnica (Patek 1968: T. XXV:15). Drugi predmet ima rupu u sredini oko koje su malo veće koncentrične kružnice poslagane u jednom redu, a rubovi predmeta su šrafirani (Patek 1968: XXV:14). Iako raspored ovih koncentričnih kružnica na ovim predmetima nije identičan onom na privjesku iz Doline, s njime ih povezuje koštani materijal, veličina, oblik i način ukrašavanja, a mogu se otprilike smjestiti u isto vrijeme.

U grobu 1 tumula 6 pronađen je i kameni brus pravokutnog oblika, proširenih krajeva i s rupom na jednoj strani, koji je namjerno izlomljen na tri dijela (Ložnjak Dizdar, Mihaljević, ur. 2015: 38, Sl. 5). Ovakvi brusevi pronađeni su na lokalitetima Dalj i Batina, a nalaz iz

Doline bi mogao biti najzapadniji nalaz brusa ovoga tipa (Ložnjak Dizdar, Gavranović 2014: 20). Sličan brus, s rupom na jednom kraju i dužim stranicama savinutim prema unutra, pronađen je i na lokalitetu Somlóvásárhely kod Veszpréma u zapadnoj Mađarskoj, a E. Patek nalaze s ovog lokaliteta datira u Ha C stupanj (Patek 1993: 86, Abb. 66:5). Zasižno se može ustvrditi da je ovaj predmet poveziv s takozvanim trako-kimerijskim krugom i da predstavlja nove utjecaje s istoka koji dolaze u Karpatsku kotlinu početkom željeznoga doba.

5.9. *Zaključno*

Selo Dolina izuzetno je bogato arheološkim nalazima vezanim uz brončano doba. Od nalaza koji su pronalazeni od 19. stoljeća ponajviše se ističe mač tipa Boiu II, koji pripada srednjem brončanom dobu. Naknadno je pronađena ostava koja se datira u stariju fazu kulture polja sa žarama, a koja sadržava velik broj predmeta od kojih se najviše ističu mačevi. Istraživanja koja traju od 2009. godine, provode se na skupini tumula, tj. groblju s kraja brončanog i početka željeznog doba. Zahvaljujući tim istraživanjima prepoznaje se velika važnost Doline, posebice kada se pažnja usmjeri na tok komunikacija koje su tekle od istoka prema zapadu, te sjevera prema jugu i obrnuto. Teza koju je iznio Ch. F. E. Pare (2003), a koja se odnosi na prijelaz brončanog u željezno doba (koji je između ostaloga vidljiv u prihvaćanju mode tumula), stavlja Dolinu u središte ove rasprave, jer se tumuli ondje pojavljuju nešto ranije nego na drugim područjima nakon širenja ove mode iz sjeverozapadnog alpskog područja. Za sada je od pronađenog materijala pri istraživanjima u Dolini, detaljnije objavljen jedino materijal iz tumula 6 i 9. Na temelju komparacije, voditelji istraživanja ovoga lokaliteta zaključili su da su u keramici vidljivi utjecaji koji se šire s druge, bosanske savske obale, dok se u metalnim i drugim predmetima uočavaju utjecaji koji dolaze iz Karpatske kotline i istočnoalpskog prostora. U nekim su predmetima vidljivi i utjecaji tzv. trako-kimerijskog kruga, koji se početkom željeznoga doba počinju širiti Podunavljem. Pošto su istraživanja još uvijek u tijeku i pošto se čeka detaljna analiza većeg broja dosad pronađenih predmeta, za očekivati je brojna nova saznanja o ovom lokalitetu, ali i neka nova problemska pitanja vezana uz prijelaz iz brončanog u željezno doba.

VI. ZAKLJUČAK

Novogradiško područje možda ne obiluje velikim brojem lokaliteta koji pripadaju kasnom brončanom dobu, no svaki od utvrđenih lokaliteta predstavlja veoma važan segment u istraživanju kasnog brončanog doba, kako na lokalnoj tako i na užoj i široj regionalnoj razini. Iako postoji nekolicina slučajnih nalaza i ubiciranih potencijalnih lokaliteta otkrivenih rekognosciranjem, zasad su sustavno istraživana jedino tri lokaliteta. Samo je primjerice rekognosciranjem užeg područja Nove Gradiške 1997. godine, i to ponajviše dijela koji pripada prigorskom prostoru, ubicirano 24 lokaliteta, od kojih 12 pripada prapovijesnom razdoblju (Vrdoljak, Mihaljević 1997). Iako nije specificirano o kojim je točno razdobljima riječ, pretpostavlja se da i na prigorskom prostoru moraju postojati nalazišta koja pripadaju kasnom brončanom dobu, a tu bi se posebice trebalo računati na naselja visinskog tipa. Posavsko područje ovdje je zapravo ponudilo dva lokaliteta od izuzetne važnosti – Mačkovac i Dolinu, dok se Gređani nalaze nešto dalje na sjeveru, zbog čega se zaključuje da je rijeka Sava u to doba predstavljala izuzetnu važnost, kako u vidu resursa, tako i prometnice i okosnice života. Njezina važnost tek izlazi na vidjelo zahvaljujući sustavnim arheološkim istraživanjima koja se provode na mjestu groblja pod tumulima kraj sela Doline, koja su pokazala razinu komunikacije koja se odvijala iz ovog pravca prema poznatom lokalitetu na bosanskoj strani Donjoj Dolini, i obrnuto.

U ovom se radu pokušalo na osnovu objavljenog materijala, kratko prikazati segmente života ljudi u vrijeme kasnog brončanog doba, u njihovom svakodnevnom životu, međusobnim komunikacijama, religioznosti i umjetnosti. Slijedio se komparativni pristup na temelju kojeg su se promatrali utjecaji i ideje koji su prethodili stvaranju pojedinih predmeta. Moda koja je dolazila s udaljenijih prostora uglavnom se očitovala u metalnim i drugim predmetima, dok se u keramici najviše uočavaju regionalne osobitosti. Gređani su lokalitet s kojeg su zasada poznati jedino keramički predmeti iz grobova, a poseban grobni ritus koji je upravo na ovom lokalitetu uočen najranije u Hrvatskoj, doveo je do konstruiranja nove kulturne grupe unutar istočnog kruga kulture polja sa žarama, s upravo ovim lokalitetom kao eponimnim. Grobni ritus povezuje ovaj lokalitet s drugim eponimnim lokalitetom ove grupe,

Baricama u sjevernoj Bosni. Unatoč lokalnim obilježjima koja su najočitija u keramičkim oblicima, ponajprije u velikim žarama koje su naopako poklapale posmrtno ostatke pokojnika, grupa Barice-Gređani očituje i izrazite veze s obližnjom virovitičkom grupom, kao i s naseljem Oloris kod Donjeg Lakoša, te još nekim nalazištima sjeverozapadne Slovenije (Čović 2011: 282). Istraživanje naselja i groblja u Mačkovcu uvelike je doprinjelo daljnjem razumijevanju odnosa ove grupe s udaljenijim područjima Transdanubije, Donje Austrije, ali i bližeg slovenskog istočnoalpskog područja. Neki oblici keramičkih posuda, a posebice metalni nalazi, nepobitno su potvrdili tipološku povezanost predmeta ove grupe s prostorom Moravske, Donje Austrije, Transdanubije, a u nekim motivima i s prostorom Transilvanije. Na osnovu prezentiranog materijala može se primjetiti utjecaj koji dolazi s prostora koji zauzima kulturna grupa Baierdorf-Velatice, te povezanost grupe Barice-Gređani s njom, što ističe i Čović (2011.). Iz Mačkovca potječu i dvije ostave, koje su povezive s navedenom grupom Baierdorf-Velatice, te predmetima iz horizonta Kurd u Transdanubiji, no isto tako neki svoje paralele imaju i na prostoru broskog Posavlja. Ostava iz Siča nađena je nešto dalje, bliže Slavanskom Brodu, a svrstana je u III. fazu kulture polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj. Ona sadrži oblike specifične za III. fazu, poput sjekira s „Y“ ukrasom, čija se distribucija može pratiti na dosta širokom prostoru. Ova ostava za sobom je povukla i neka pitanja datacije, posebice kada je riječ o III. fazi, no ipak se jasno pokazalo da ju ne možemo smjestiti u starije razdoblje i da njoj pripadajući predmeti predstavljaju svojevrstne prijelazne oblike ka mlađoj fazi kulture polja sa žarama. Deponiranje ove ostave u bari povuklo je za sobom i pitanje karaktera deponiranja ostava u brončanom dobu generalno. Zaključuje se da određivanje karaktera deponiranja ovisi o kontekstu u kojem je ostava pronađena, kao i o stanju predmeta, te široj prostornoj distribuciji drugih ostava. Posebna raširenost ovoga fenomena u vrijeme kulture polja sa žarama u prvi plan je dovela sakralni karakter jednog dijela ostava, sa čime se veže sakralizacija prostora i ritualne intervencije na materijalu prije deponiranja. Jasno je da kada je riječ o posebnim, svetim mjestima, kao što su vode, špilje i druga mjesta u prirodi, možemo govoriti o sakralnom karakteru tih ostava. S deponiranjem ostava veže se i generalna slika religijske strukture brončanog doba, te pitanja karaktera religije i stupnja hijerarhije njezinih nositelja. Da bi se što bolje pristupilo razumijevanju religioznosti u prapovijesti općenito, potrebno je to učiniti u okviru kognitivne arheologije koja se počela razvijati s nastankom postprocesualističkih ideja, a ovakav pristup zahtjeva brojne komparacije, kroz vrijeme i prostor, počevši od paralela s udaljenijim područjima istoga razdoblja, do etnografskih zapisa 19. stoljeća. Neuroznanost i istraživanje funkcioniranja ljudskog mozga, posebice u nekim trenucima religijske ekstaze i spoznaje,

također se može primjeniti na razumijevanje religioznosti u prapovijesti, što je primjerice, učinio D. Lewis – Williams pri interpretaciji špiljske umjetnosti gornjeg paleolitika kao produkta religijske ekstaze. Ovakav pristup mogao bi pružiti odgovore na brojna pitanja religioznosti kasnog brončanog doba, o kojoj se još uvijek veoma malo zna, a posebice kada je riječ o Karpatskoj kotlini. Stoga se ovdje prihvaća ideja koju je iznijela E. Pázstor (2011) i djelomično K. Kristiansen i B. Larsson (2005), a koja se temelji na definiranju brončanodobnih religijskih sustava kao svojevrsne kombinacije proto-indoeuropskih religija koja se temelji na vjerovanju u nebeska i ratnička božanstva i neke vrste animizma povezanog sa šamanizmom i pripadajućim vjerovanjima. Saznanja o religioznosti najbolje se mogu uočiti temeljem analize simbola koji se nalaze na pronađenim predmetima. Ovakav slučaj predstavlja i nekoliko brončanih nalaza iz Mačkovca, počevši od brončanih limova na kojima se nalaze simboli pješčanog sata, do falera ukrašenih na način koji se vrlo lako može povezati sa celestialnim, točnije, solarnim simbolizmom.

Na taj način, lokaliteti u Gređanima i Mačkovcu, te ostava iz Siča, predstavljaju golemu važnost za daljnje istraživanje kulture polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj, ali i šire. Na temelju smještaja tih lokaliteta zaključuje se da su vodotokovi bili od neizmjerne važnosti tadašnjim ljudima. Navedeno se primjećuje i na pronađenom materijalu, jer utjecaji iz udaljenijih prostora najvjerojatnije dolaze putem rijeka – Dunava, Drave i Save, a na lokalnoj se razini primjećuje da je ta komunikacija tekla ne samo duž rječnoga toka, nego i preko rijeke, jer posebice kada je riječ o grupi Barice-Gređani, primjećuje se da Sava tu ne predstavlja granicu rasprostiranja kulturnih grupa, nego je ona obuhvaćena u cjelinu rasprostiranja grupe. Još jedan takav slučaj predstavlja i lokalitet u Dolini, u blizini Mačkovca, koji pripada samom kraju kasnog brončanog i početku željeznog doba. Dolina naime, pripada kulturnoj grupi Donja Dolina-Sanski Most, te je i ovdje ponovno vidljiv slučaj kulturne grupe kojoj Sava nije granica, već obje obale pripadaju istoj grupi. Dolina je specifičan lokalitet čije istraživanje pruža brojne podatke nužne za daljnju rekonstrukciju života ljudi u „prijelaznom“ razdoblju, kada su neke starije tradicije još uvijek prisutne, a neke inovacije koje će kasnije postati raširena moda, ovdje se primjećuju vrlo rano. Prije svega je riječ o tumulima, koji su u starijem željeznom dobu jedna sasvim prihvaćena pojava, a u Dolini su se pojavili još u razdoblju Ha B3. Upravo je i tumulima kao takvima i njihovoj pojavi na početku željeznoga doba, također posvećeno jedno poglavlje. I nije čudno da su se tumuli ovdje pojavili vrlo rano, jer zapravo savršeno ocrtavaju sliku svijeta koja je kod pripadnika kulture polja sa žarama već bila usvojena. Riječ je naime o ritualizaciji i

sakralizaciji krajolika, koji se konstruira prema mitološkom ili božanskom poretku (Kristiansen, Larsson 2005: 355). Ovdje se može primijeniti slika svijeta koja je usvojena već puno ranije i to na veoma širokom prostoru, a riječ je o tri ravni na kojima počiva cjelokupno postojanje – Nebo, Zemlja i Podzemlje. Tumuli su zapravo najbliži nebeskom prostoru i možda su olakšavali pokojnikov prijelaz na drugi svijet. I već spomenute ostave isto tako mogu predstavljati svojevrsni način komunikacije s drugim svijetom, materijalizaciju duhovnog potraživanja ili zahvale. Dolina se ovdje ističe kao jedno od mjesta na kojima je prihvaćena nova ideja i uklopljena u već postojeći društveno-religijski okvir. Najbliže paralele ovom groblju vidljive su na drugim grobljima pod tumulima sjeverne Hrvatske, ali nešto mlađima od Doline. Ponajprije je riječ o veoma bliskom Kaptolu kod Požege (Potrebica 2002), te nešto zapadnijem i udaljenijem Budinjaku (Škoberne 1999). Istraživanja koja se provode od 2009. godine već su donijela brojne zanimljive rezultate, poput nedavnog otkrića ukopa pokojnika zajedno sa cijelim spaljenim konjem (Ložnjak Dizdar, Mihaljević 2015: 46). Daljnja će istraživanja ovoga lokaliteta, kao i objave pronađenog materijala, zasigurno pružiti brojne prilike za razumijevanje problematike vezane uz svakodnevni društveni i religijski život ovih ljudi, kao i njihove ekonomske veze i razmijenu ideja s bližim i daljim krajevima.

Do sada istraženi lokaliteti obiluju podacima, no još uvijek postoje brojni nerazriješeni problemi vezani uz područje zapadne Slavonije, posebice njenog prigorškog dijela. Smatram da i na novogradiškom području moraju postojati naselja visinskog tipa, kao što je primjerice otkriveno naselje Velika-Pliš (Ložnjak-Dizdar, Potrebica 2004) na veoma bliskom požeškom području. Jasno je da je život uz rijeku sigurno imao svojih prednosti i da se takvo područje čini pogodnijim za podizanje naselja, no i prigorska i visinska područja mogla su predstavljati pogodan položaj, kako strateški, tako i s obzirom na dostupne resurse. Naravno da nije za očekivati velika naselja na takvim područjima, posebice ako se u obzir uzme da je glavna komunikacija s udaljenijim područjima bila usmjerena na riječni promet i time činila takva mjesta svojevrsnim „centrima“ za daljnje širenje utjecaja. No ne treba isključiti ni manja naselja na područjima koja su udaljenija od glavnih prometnica, jer su i ona morala odigrati svoju ulogu u cjelokupnom životu zajednice. Zbog toga smatram potrebnim barem djelomično usmjeravanje prema takvim područjima, što će uvelike pridonijeti razumijevanju uloge krajolika u kasnom brončanom dobu, bilo kada je riječ o njegovoj sakralizaciji ili iskorištavanju dostupnih resursa. Područje Nove Gradiške pritom je idealno jer obuhvaća i posavsko i prigorsko i gorsko područje na relativno malom prostoru. Daljnja istraživanja

sigurno mogu doprinijeti razumijevanju odnosa ova tri područja, njihovih komunikacija i veza, ali i razlika.

VII. BIBLIOGRAFIJA

BOROVAC, I., ur., 2002., *Veliki atlas Hrvatske*, Mozaik knjiga, Zagreb

BOŠNJAK, K., 1925., „Psunj. Prilozi flore jugozapadne Slavonije“, *Acta Botanica Croatica* 1, Zagreb, 121-133

v. BRUNN, W. A., 1968., *Mitteldeutsche Hortfunde der jüngeren Bronzezeit*, W. de Gruyter & Co., Berlin

ČOVIĆ, B., 2011., „Bronzano doba sjeverne Bosne u svjetlu novih istraživanja“. U: *Glasnik Zemaljskog muzeja n.s. A.*, 52 Sarajevo, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 2011, 277-286

ČOVIĆ, B., 1988., „Barice-Gređani – kulturna grupa“, U: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom 1*, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 60-61

ČOVIĆ, B., 1988., „Donja Dolina-Sanski Most – kulturna grupa“, U: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom 1*, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 70-72

ČOVIĆ, B., 1958., „Barice – nekropola kasnog bronzanog doba kod Gračanice“, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* 13, Sarajevo, 77-96

DULAR, J. et al., 2002., *Bronzodobno naselje Oloris pri Dolnjem Lakošu*, Založba ZRC,

Ljubljana

DULAR, J., 2002., „Dolnji Lakoš in mlajša bronasta doba med Muro in Savo“ U:

Bronastodobno naselje Oloris pri Dolnjem Lakošu, Založba ZRC, Ljubljana, 143-228

DŽAIĆ, Z., 1989., *Novogradiško područje u predhistoriji i antici*, Narodno sveučilište M. A.

Reljković, Nova Gradiška

ĐURĐEVIĆ, M., LUDAJIĆ, N., 2011., „Barice – naselje, područje Bosanske Gradiške“. U:

Glasnik Zemaljskog muzeja n.s. A., 52

Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 2011.: 93-105

ĐURĐEVIĆ, M., LUDAJIĆ, N., 2011., „Barice – humke, kod Bosanske Gradiške“. U:

Glasnik Zemaljskog muzeja n.s. A., 52, Sarajevo, Zemaljski muzej Bosne i

Hercegovine, 107-113

ELIADE, M., 1951., *Le Chamanisme – Et les techniques archaiques de l'extase*, Payot, Paris

GABROVEC, S., 1987., „Dolenjska grupa“, U: *Praistorija jugoslavenskih zemalja V –*

željezno doba, Centar za balkanološka ispitivanja Sarajevo, 29-120

GIMBUTAS, M., 1965., *Bronze age cultures in central and eastern Europe*, Mouton & Co.,

London

GOVEDARICA, B., 2010., „Ideološki značaj grobnih tumula i sakralna simbolika kruga“,

Godišnjak Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine 39, Sarajevo, 5-23

HÄNSEL, B., 1997., *Gaben und die Götter, Schätze der Bronzezeit Europas*, Seminar für Ur-

und Frühgeschichte der Freien Universität/Museum für Vor- und Frühgeschichte,

Berlin

HANSEN, S., BORN, H., 1992., „Antike Herstellungstechniken: Ein urnenfelderzeitlicher Bronzhelm aus der Waffensammlung Zschille“, *Acta praehistorica et archaeologica* 24

HANSEN, S., 1994., *Studien zu den Metalldeponierungen während der älteren Urnenfelderzeit zwischen Rhônetal und Karpatenbecken, Teil 1*, GmbH, Bonn

HANSEN, S., 1994., *Studien zu den Metalldeponierungen während der älteren Urnenfelderzeit zwischen Rhônetal und Karpatenbecken, Teil 2*, GmbH, Bonn

HANSEN, S., 1996.-1998., „Migration und Kommunikation während der späten Bronzezeit. Die Depots als quelle für ihren Nachweis“, *DACIA – Revue d'archéologie et d'histoire ancienne XL –XLII*, Éditions de l'Académie Roumaine, 5-28

HANSEN, S., 2002., „Über bronzzeitliche Depots, Horte und Einzelfunde: Brauchen wir neue Begriffe? Ein Kommentar“, *Archäologische Informationen* 25, 91-97

HANSEN, S., 2012., „Bronzezeitliche Horte: Zeitliche und Räumliche Rekontextualisierungen“, U: *Hort und Raum: Aktuelle Forschungen zu bronzzeitlichen Deponierungen in Mitteleuropa*, De Gruyter, Berlin/Boston, 23-49

HANSEN, S., 2013., „Bronze age hoards and their role in social structure: A case study from south – western Zealand“, U: *S. Bergerbrant/S. Savbatini (Hrsg.), Essays in archaeology and heritage studies in honour of professor Kristian Kristiansen*, Oxford, 179-192

- HANSEN, S., 2016., „A short history of fragments in hoards of the bronze age“, *Materielle kultur und identität im Spannungsfeld zwischen Mediterranen welt und Mitteleuropa*, Mainz, 185-208
- HARDING, A., 1995., *Die Schwerter im ehemaligen Jugoslawien, Prähistorische Bronzefunde IV/14*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart
- HARDING, A., 2011., „The tumulus in European prehistory – covering the body, housing the soul“, *Ancestral Landscapes* 58, Lyon, 21-30
- HARDING, A., 2000., *European societies in the bronze age*, University Press, Cambridge
- HEYNOWSKY, R., 2014., *Nadeln: Erkennen, Bestimmen, Beschreiben, Bestimmungsbuch Archäologie 3*, Deutscher Kunstverlag, Berlin
- JURKOVIĆ, I., 2003., „Metalogenija južne Tisije – Moslavačka gora, Psunj, Papuk, Krndija“
- KALAFATIĆ, H., 2011., *Grupa Barice – Gređani i njezin položaj u brončanom dobu Karpatske kotline*, doktorska disertacija (mentor: prof. dr. Nives Majnarić – Pandžić)
- KALAFATIĆ, H., 2011., „Prilog poznavanju odnosa grupe Barice-Gređani, bebrinskog tipa hatvanske kulture, „brodske kulture“ i „posavske kulture““, *Opuscula archaeologica* 35/1, Zagreb, 41-63
- KARAVANIĆ, S., MIHALJEVIĆ, M., 2001., „Ostava iz Mačkovca“, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 34/1, Zagreb, 7-36
- KARAVANIĆ, S. et al., 2002., „Naselje Mačkovac-Crišnjevi kao prilog poznavanju početaka kulture polja sa žarama u slavonskoj Posavini“, *Prilozi Instituta za arheologiju u*

Zagrebu 19, Zagreb, 47-62

KARAVANIĆ, S., 2006., „Prerada i proizvodnja metala u naselju Mačkovac-Crišnjevi (Nova Gradiška)“, *Prilozi Instituta za arheologiju* 23/1, Zagreb, 29-52

KARAVANIĆ, S., 2007., „Slučajni nalaz brončanog pojasa iz naselja Mačkovac-Crišnjevi (Nova Gradiška)“, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 24, Zagreb, 59-67

KARAVANIĆ, S., 2009., *The urnfield culture in continental Croatia*, Archaeopress/S. Karavanić, Oxford

KOSSACK, G., 1954., *Studien zum Symbolgut der Urnenfelder- und Hallstattzeit Mitteleuropas*, W. De Gruyter, Berlin

KRAFT, G., 1926., *Die Kultur der Bronzezeit in Süddeutschland*, Verlag Dr. Benno Filser, Augsburg

KRISTIANSEN, K., LARSSON, B., 2005., *The rise of bronze age society, Travels, Transmissions and Transformations*, University Press, Cambridge

LOCHNER, M., 1986., „Das frühurnenfelderzeitliche Gräberfeld von Baierdorf, Niederösterreich – eine Gesamtdarstellung“, *Archaeologia Austriaca* 70, Wien, 263-294

LOCHNER, M., 1994., „Späte Bronzezeit, Urnenfelderzeit“, U: *Bronzezeit in Ostösterreich* (J.W. Neugebauer, ur.), Verlag Niederösterreichisches Pressehaus, St. Pölten-Wien, 195-224

LOŽNJAK – DIZDAR, D. et al., 2011., „Dolina 2010. – rezultati probnih istraživanja prapovijesnog groblja Glavičice“, *Ann. Inst. Archaeol.* VII, Zagreb, 41-44

- LOŽNJAK – DIZDAR, D. et al., 2011., „Rezultati pokusnog istraživanja prapovijesnog groblja Glavičice i Draganje u Dolini 2009. godine“, *Godišnjak Instituta za arheologiju* 6/1, Zagreb, 41-46
- LOŽNJAK – DIZDAR, D. et al., 2014., „Dolina na Savi“, *Ogranak Matice hrvatske u Novoj Gradiški – Godišnjak*, Nova Gradiška, 93-100
- LOŽNJAK – DIZDAR, D., GAVRANOVIĆ, M., 2014., „Across the river. The cemetery in Dolina and new aspects of the late urnfield culture in Croatian Posavina and Northern Bosnia“, *Archaeologia Austriaca* 97-98, Wien, 13-32
- LOŽNJAK – DIZDAR, D., MIHALJEVIĆ, M., 2013., „Dolina-Glavičice, istraživanja 2012.“, *Ann. Inst. Archeol. IX*, Zagreb, 44-47
- LOŽNJAK – DIZDAR, D., MIHALJEVIĆ, M., 2014., „Dolina-Glavičice – rezultati istraživanja 2013. godine“, *Godišnjak Instituta za arheologiju X*, Zagreb, 95-98
- LOŽNJAK – DIZDAR, D., MIHALJEVIĆ, M., 2015., „Dolina, istraživanje kasnobrončanodobnog groblja pod tumulima 2014. godine“, *Ann. Inst. Archaeol. XI*, Zagreb, 46-49
- LOŽNJAK – DIZDAR, D., DIZDAR, M., MIHELIĆ, S., 2011., *Starija faza kulture polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj – novi izazovi*, Arheološki muzej u Zagrebu, Zagreb
- LOŽNJAK – DIZDAR, D., POTREBICA, H., 2004., „Velika-Pliš – Visinsko naselje kasnog brončanog doba“, *Obavijesti HAD-a*, XXXVI/3, Zagreb, 80-82.
- MAČKOVAC: http://www.vrbje.hr/230_mackovac; 9.5.2016.

- MAJNARIĆ – PANDŽIĆ, N., 1998., „Brončano i željezno doba“, U: *Prapovijest (Povijest umjetnosti u Hrvatskoj)*, Naprijed, Zagreb, 160-369
- MARIJAN, B., 2010., *Crtice iz prapovijesti Slavonije (brončano doba)*, Filozofski fakultet u Osijek/Zavičajni muzej Stjepana Grubera Županja, Osijek/Županja
- MARIJAN, B., 2011., „Substrate elements of cultural group Barice-Gređani“, *The beginning of the late bronze age between the eastern Alps and the Danube*, Osijek, 225-233
- MELE, M., 2011., „Bronze- und eisenzeitliche Gewandnadeln“, U: *Lebensspuren- die bedeutendsten Objekte der Archäologischen Sammlungen und des Münzkabinetts, Schild von Steier 24*, Universalmuseum Joanneum, Graz, 32-33, Kat. 8
- METZNER – NEBELSICK, C., 1996., „Die Urnenfelder- und Hallstattzeit in Südostpannonien- Eine Region im Spannungsfeld zwischen Osthallstattkreis, karpatenländisch – balkanischer Eisenzeit und Steppenkultur“, U: *Die Osthallstattkultur, Akten des Internationalen Symposiums, Sopron, 10. – 14. Mai 1994.*, Budapest, 283-313
- METZNER – NEBELSICK, C., 2002., *Der „Thrako – Kimerische“ Formenkreis aus der Sicht der Urnenfelder- und Hallstattzeit im südöstlichen Pannonien, Teil 1, Vorgeschichtliche Forschungen 23*, Verlag Marie Leidorf GmbH, Rahden/Westf.
- METZNER – NEBELSICK, C., 2003., „Ritual und Herrschaft. Zur Struktur von spätbronzezeitlichen Metallgefäßdepots zwischen Nord- und Südosteuropa.“ U: *Rituale der Vorgeschichte, Antike und Gegenwart: Studien zur Vorderasiatischen, Prähistorischen und Klassischen Archäologie, Ägyptologie, Alten Geschichte, Teologie und Religionswissenschaft 1. – 2. Februar 2002. an der Freien Universität Berlin,*

- METZNER – NEBELSICK, C. et al., 2010., „A bronze age ritual structure on the edge of Carpathian Basin“, *Satu Mare Studii și Comunicări, Amurgul Mileniului II a. Chr. în Câmpia Tisei și Transilvania*, 18. – 19. Iulie 2008., 219-233
- MIHALJEVIĆ, M., VRDOLJAK, S., 1997., „Projekt terenskog pregleda područja grada Nove Gradiške“ *Opuscula archaeologica* 21, Zagreb, 187-194
- MIHALJEVIĆ, M., KALAFATIĆ, H., 2005., „Crišnjevi (naselje i nekropola)“, *Hrvatski arheološki godišnjak* 2, Ministarstvo kulture, Zagreb, 48-49
- MIHALJEVIĆ, M., KALAFATIĆ, H., 2006., „(Crišnjevi (naselje i nekropola)“, *Hrvatski arheološki godišnjak* 3, Ministarstvo kulture, Zagreb, 68-69
- MIHALJEVIĆ, M., KALAFATIĆ, H., 2007., „Crišnjevi (naselje i nekropola)“, *Hrvatski arheološki godišnjak* 4, Ministarstvo kulture, Zagreb, 90-91
- MIHALJEVIĆ, M., KALAFATIĆ, H., 2008., „Crišnjevi (naselje i nekropola)“, *Hrvatski arheološki godišnjak* 5, Ministarstvo kulture, Zagreb, 117-118
- MIHALJEVIĆ, M., KALAFATIĆ, H., 2009., „Crišnjevi (naselje i nekropola)“, *Hrvatski arheološki godišnjak* 6, Ministarstvo kulture, Zagreb, 69-70
- MILIČEVIĆ – BRADAČ, M., 2002., „Vučedolska golubica kao posuda“, *Opuscula archaeologica* 26, Zagreb, 71-98

- MINICHREITER, K., 1982., „Pregled istraživanja nekropola grupe Gređani u Slavoniji“ U:
Anali zavoda za znanstveni rad u Osijeku 2.
Osijek, 7-122
- MINICHREITER, K., 1984., „Brončanodobne nekropole s paljevinskim grobovima grupe
Gređani u Slavoniji“. U: *Arheološka istraživanja u istočnoj Slavoniji i Baranji, Izdanje
HAD-a, sv. 9, Zagreb, 91-106*
- MINICHREITER, K., 1984., „Prilozi daljem proučavanju brončanog doba u Slavoniji i
Baranji“, U: *Četvrti znanstveni sabor Slavonije i Baranje – zbornik radova. Sv. 1*
Osijek, 73-80
- MINICHREITER, K., 1985., „Zaštitno istraživanje brončanodobne nekropole na „Bajiru“ u
Gređanima kod Nove Gradiške“, U: *Obavijesti HAD-a, br.1. god XVII.*
Zagreb, HAD, 16-17
- MINICHREITER, K., 2006., „Arheološki lokaliteti na trasama brzih cesta Okučani – Stara
Gradiška i Virovitica – Slatina“, U: *Annales Instituti Archaeologici, Vol. II, No. I.*
Zagreb, 95-101
- MÖDLINGER, M. et al., 2013., „Archeometallurgical characterization of the earliest
European metal helmets“, *Materials characterization 79, 22-36*
- MÖRTZ, T., 2010., „At the head of concealment. The deposition of bronze age helmets in the
Carpathian basin“, *Bronze age rites and rituals in the Carpathian basin, Editura
MEGA, Târgu Mureș, 357-376*
- MOZSOLICS, A., 1985., *Bronzefunde aus Ungarn, Akadémiai Kiadó, Budapest*

- MÜLLER – KARPE, H., 1980., *Handbuch der Vorgeschichte, Vierter Band – Bronzezeit*, C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München
- NOVOTNÁ, M., 1970., *Die Bronzefortfunde in der Slowakei*, Vydavateľstvo Slovenskej Akadémie Vied, Bratislava
- NOVOTNÁ, M., 1980., *Die Nadeln in der Slowakei, Prähistorische Bronzefunde XIII/6*, C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München
- PAHIČ, S., 1972., *Pobrežje, Katalogi in monografije 6*, Narodni muzej, Ljubljana
- PARE, C. F. E., 1998., *Beiträge zum Übergang von der Bronze- zur Eisenzeit in Mitteleuropa. Teil 1: Grundzüge der Chronologie im östlichen Mitteleuropa (11. – 8. Jahrhundert v. Chr.)*, Jahrbuch des Römisch-germanischen Zentralmuseums, Mainz
- PARE, C., 2003., „Tumulus burial and the question of the start of the hallstatt culture“, *Bronze age and iron age communities in north-western Europe*, Vlaams Kennis- en Cultuurforum, Brussels, 75-110
- PATEK, E., 1968., *Die Urnenfelderkultur in Transdanubien*, Akadémiai Kiadó, Budapest
- PATEK, E., 1993., *Westungarn in der Hallstattzeit*, VCH, Acta Humaniora, Weinheim
- PAVIŠIĆ, I., 2012., „Putovi i komunikacije kroz sjeverozapadnu Hrvatsku tijekom kasnog brončanog doba“, *Histria Antiqua* 21, 263-277
- PÁZSTOR, E., 2011., „Prehistoric sky lore and spirituality“, *Science of religion in Hungary (10th Conference of European Association for the study of religions)*, King Sigmund

- PÁZSTOR, E., 2015., „Symbols of atmospheric phenomena in bronze age depictions (Hungarian archaeoastronomical research II.)“, *Hungarian archaeology* (E-journal), 1-8
- POTREBICA, H., 2002., „Istraživanje nekropole pod tumulima iz starijeg željeznog doba na nalazištu Gradci kod sela Kaptol (sezona 2001.)“, *Opuscula archaeologica vol. 26*, 331-339
- POTREBICA, H., LOŽNJAK – DIZDAR, D., 2002., „Osvrt na naseljenost Požeške kotline u kasno brončano doba“, *Zlatna dolina* 8/1, Požega, 9-24
- PSUNJ: <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=50970>, 9. 4. 2016.
- PUŠ, I., 1970., *Žarnogrobiščna nekropola na dvorišču SAZU v Ljubljani: Izkopavanja v letih 1964-1965, Razprave/Slovenska akademija znanosti in umetnosti. Razred za zgodovinske in družbene vede, Mestni muzej, Ljubljana*
- ŘIHOVSKÝ, J., 1982., *Základy středodunajských popelnicových polí na Moravě – Studie archeologického ústavu Československé akademie věd v Brně, Academia Praha, Prag*
- RYCHNER, V., et al., 1995., „Stand und Aufgaben dendrochronologischer Forschung zur Urnenfelderzeit“, *Beiträge zur Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen, u: Monographien RGZM 35, Mainz, 455-485*
- SCHAUER, P., 1977., „Der Urnenfelderzeitliche Depotfund von Dolina, Gde. und Kr. Nova

Gradiška, Kroatien“, *JRGZM 21/1*, Mainz, 93-124

SIĆ, M., 1965., „Prilog poznavanju osobina i razvoja agrarnih naselja Srednje Posavine u Hrvatskoj“, *Croatian Geographical Bulletin 27/1*, Zagreb, 149-190

ŠENTIJA, J., ur., 1980., „Psunj“, U: *Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda 6*, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb

ŠKOBERNE, Ž., 1999., *Budinjak – Kneževski tumul*, Muzej grada Zagreba, Zagreb

TASIĆ, N., 1994., „Nekropola kod Doroslova i njen značaj za proučavanje starijeg gvozdenog doba Podunavlja“, *Kulture gvozdenog doba jugoslovenskog Podunavlja (Sombor 1993.)*, Beograd, 9-19

TERŽAN, B., 1999., „An outline of the Urnfield culture period in Slovenia“, *Arheološki vestnik 50/1*, SAZU, Ljubljana, 97-143

VINSKI - GASPARINI, K., 1973., *Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj*, MonFZadar, Zadar

VINSKI – GASPARINI, K., 1983. „Kasno bronzano doba – Podunavska regija“, *Praistorija jugoslavenskih zemalja IV – bronzano doba*, Cenar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo, 547-647

VRDOLJAK, S., 1994., „Tipološka klasifikacija kasnobrončanodobne keramike s lokaliteta Kalnik-Igrišće (SZ Hrvatska)“, *Opuscula archaeologica 18*, Zagreb, 1-86

VRKIĆ, Š., MAURIN, D., 2012., „Žarni grob kulturne grupe Barice-Gredani iz Malinovca kod Našica“, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu 29*, 135-142

VIII. PRILOZI

1. Fotografije tipičnih oblika posuda s nekropole u Gređanima (fotografirala: Margareta Mikić)

- 1.1. Bikonična zdjelica s obodom izvijenim prema van i jednom trakastom uškom
- 1.2. Bikonična zdjelica s jednom trakastom uškom i obodom blago izvijenim prema van
- 1.3. Bikonična kupa na nozi blagog prijelaza trbuha u vrat, s jednom trakastom uškom i oboda lagano izvučenog prema van
- 1.4. Urna koničnog oblika, s obodom uvijenim prema unutra. Na fotografiji je vidljiva jedna trakasta uška i bradavičasto ispupčenje
- 1.5. Bikonična kupa na maloj prstenastoj nozi, naglašenog prijelaza iz trbuha u vrat, oboda izvijenog prema van i s jednom trakastom uškom
- 1.6. Bikonična urna sa veoma slabo naglašenim prijelazom iz trbuha u vrat, te oboda izvijenog prema van

Fotografija 1.1.

Fotografija 1.2.

Fotografija 1.3.

Fotografija 1.4.

Fotografija 1.5.

Fotografija 1.6.